

С. Д. БАБИШИН

ТОПОНІМІКА

В ПОЗА-
КЛАСНІЙ
РОБОТІ
З ГЕОГРАФІЇ

С. Д. Бабишин

ТОПОНІМІКА

В ПОЗАКЛАСНІЙ
РОБОТІ
З ГЕОГРАФІЇ

ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
Київ — 1968

У цій книзі висвітлюються форми і методи позакласної роботи з топоніміки при вивченні географії в школі. Вчителі знайдуть у ній кращий досвід і методичні поради, як організувати роботу з учнями по складанню словничка власних найменувань основних географічних об'єктів СРСР і УРСР, вивченню російських географічних імен на карті світу, місцевої топоніміки.

Книга розкриває методику організації роботи по визначенню пам'ятних географічних дат, проведення географічних вечорів, вікторин та ігор, оформлення шкільних географічних рукописних журналів тощо.

На досвіді роботи кращих шкіл і вчителів Хмельницької області показано, як розкриття таємниці географічних назв сприяє розвитку інтересу до географії і розширенню загального кругозору учнів.

ХАРКІВСЬКА ДРУКОФСЕТНА ФАБРИКА

Освітнє і виховнє значення позакласної роботи з топоніміки

Географія — один з найцікавіших шкільних предметів. «Важко знайти науку, більш популярну і захоплюючу, ніж географія,— писала «Правда» від 10 вересня 1937 р.— Географія відкриває перед юнацтвом (та й не тільки перед юнацтвом) нашу чудову країну, виховує любов до своєї Батьківщини, знайомить з іншими країнами світу, їх природними даними, політичним і економічним ладом».

Коло питань, з яким доводиться мати справу вчителєві географії, дуже широке, а кількість годин, що виділяється програмою на уроки, обмежена. Тому ефективним засобом розширення і поглиблення знань учнів є вдумливо організована позакласна робота, яка своїм змістом буде немовби продовженням класної.

Позакласну роботу з географії треба організувати так, щоб вона захоплювала учня, щоб він весь час відчував потребу більше знати. Інтерес до знань, активно підтримуваний учителем, є основою розвитку здібностей і нахилів учнів до різноманітних видів діяльності. Цього можна досягти при умові, коли учитель будь-яким завданням надає цікавої форми. Тоді різноманітні види діяльності викликатимуть в учнів роздуми, спонукатимуть їх до нових пошуків і завжди завершуватимуться певними результатами.

Інтерес породжує творчу ініціативу, кмітливість, викликає радість. А радість учнів завжди помітна. Вона світиться в їх очах, звучить у голосі. Її можна спостерігати в поведінці.

Інтерес — це не тільки стимул до навчання, це також стимул для загального розвитку особистості. Допитлива людина завжди шукає нове, експериментує, досліджує, вона все життя вдосконалює свої знання, і ця жадоба до

вдосконалення збагачує розум і досвід, а працю робить ще кориснішою для суспільства.

Інтерес може розвиватися тільки в процесі діяльності. Спеціально організована пізнавальна діяльність — навчання — становить основу формування і розвитку інтересів учнів. Справжній інтерес починається там, де зусилля учня, його воля, сила думки спрямовані на всебічне і глибоке проникнення в суть явищ, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежності.

Проте не слід забувати, що інтерес — явище динамічне: він або розвивається, або гасне. Тому потрібна систематична робота вчителя, спрямована на дальший розвиток інтересу до знань. Викликати інтерес учнів до окремих, іноді навіть нецікавих фактів не так важко. Важче зробити цей раптовий інтерес стійким і переключити його на систематичну роботу по розширенню і поглибленню знань.

У позакласній роботі інтерес підтримується дитячою романтикою. Без інтересу романтика втрачає свій зміст і педагогічну основу. А як багато романтичного у відгадці таємниць географічних назв!

Інколи кажуть, що романтика наших днів спрямована тільки в майбутнє, а топоніми — справа переважно минулого. Справді, географічні назви розповідають переважно про минуле. Але погляньте на оновлений Київ, бурхливу Ангари і вогні Сибіру — скільки романтики в кожній з цих географічних назв!

Географічні назви — топоніми — відображають історію народу в незвичайній формі — в стислих словах. Щоб пояснити ту чи іншу назву, інколи довелося б написати цілу книгу. А народ уміє великі події фіксувати для історії в одному-двох словах. Саме це надає топонімам романтичного забарвлення, збуджує інтерес до них. Людина не може не любити місцевість, де минуло її дитинство, де міцно увійшли в її ество краса природи і пам'ятки минулого, як свідки розуму, таланту і генія предків. Пізнання минулого є складовою частиною патріотичного виховання молоді. Чим краще знатимемо наше минуле і розумітимемо цілі великої боротьби наших сучасників, тим більше шануватимемо свою країну, свій народ.

З географічними назвами людина починає стикатися з перших днів свого свідомого життя. Рідна вулиця,

місто, село, річка, струмок, де промайнуло дитинство... А чому їх так називають?..

Кожний народ давав свої назви містам і селам, річкам і озерам, степам і лісам, горам і долинам, ланам і полянам, левадам і сіножатям, дібровам і байракам, яругам і балкам, порогам і гатям, морям і лиманам. Навіть окремі дерева, якщо вони чимось виділяються, мають свої імена. В селі Верхня Хортиця, що біля Запоріжжя, височить дуб-велетень, якому народ дав назву Запорізький. Дерево має 36 м заввишки і крону діаметром 46 м. Скільки історичних подій відшуміло за його 800 років! Монголо-татарські орди, козацька слава Запорізької Січі, буремні роки Жовтневої революції, вогні дніпровських соціалістичних будов. А дуб-богатир усе ще зеленіє і шумить своїм могутнім гіллям.

Цікаво ж дізнатись, чому рідне місто має назву Гайсин, Полонне, Прилуки, Овруч, Тульчин, Гуляй-Поле, Каховка, Кременчук; чому дерева названо «дуб Сковороди», «смерека Довбуша», «ясен Коцюбинського»...

Від таких запитань учитель відмахнутися не може, він зобов'язаний по можливості дати відповідь.

Кожна географічна назва має якийсь прихований зміст. Місто *Нововолинськ* треба шукати у Волинській області; воно молоде, будівництво його розпочалось у зв'язку з початком експлуатації Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну в роки радянської влади.

Всім відоме ім'я видатного вітчизняного природознавця, основоположника наукового ґрунтознавства В. В. Докучаєва. На честь його названо місто *Докучаєвськ* у Донбасі.

А ось походження назви міста *Горлівки* треба шукати в історії Донецького кам'яновугільного басейну. Виявляється, що місто виникло в 1867 р. в зв'язку з будівництвом шахт. Гірничий інженер П. Горлов першим заклав тут шахту. Його ім'ям і названо місто.

Місто *Лисичанськ*, яке в 1960 р. відсвяткувало своє 250-річчя, засноване в 1710 р. як одно з козацьких поселень для захисту від нападів кримських і ногайських татар. Назва походить від старої назви хутора Лисичий Байрак. Нині Лисичанськ — важливий центр вугільної та хімічної промисловості.

Є на Поділлі село Струга. Через село тече струмок Стружка. Річка Струга тече в Драбівському районі Чер-

каської області. Чому в них однакова назва? Відповідь можуть дати тільки словники староруської мови. Наші предки вживали слово *струга* для означення струменя, течії.

А що означають такі назви, як Дніпро, Дністер, Буг, Прип'ять, точно відповісти не можна.

У топоніміці інколи історичні факти заховані так, як у кремені вогонь. На перший погляд здається, що нічого особливого в тому слові немає. А розгадай таємницю назви, і світло пізнання здивує глибиною змісту, захованого в ній. Золотоверхий Київ, Дніпро-Славутич, Москва, Куликове поле, Запорізька Січ, Бородіно, Мамаїв курган, Смольний, Каховка... За кожним з цих слів — подвиги поколінь, національна гордість і священна сила народних традицій.

Отже, назви міст і сіл — своєрідні пам'ятки історії народу. Вони якоюсь мірою зв'язують нас з біографією десятків попередніх поколінь, які віддавали за народну справу життя в часи лихоліття і мріяли про кращу долю. Досить згадати Хортицю, Кодак, Переяслав, Берестечко, Фастів, Полтаву, Умань, щоб в уяві постали цілі епохи української історії, оповиті легендами і оспівані в думах. Називаючи Ленінград, Чапаєвськ, Щорс, Котовськ, Черняхівськ, Ватутіне, діти з любов'ю згадують своїх вождів і героїв.

Велике виховне значення мають географічні назви. Берегти, вивчати їх — важлива патріотична справа підрастаючого покоління.

Назви-слова красномовно засвідчили мову тих, хто їх дав. Ось поруч два села недалеко від Кам'янця-Подільського. Одно називається Кермильче, друге Думанів. Тільки в словнику староруської мови можна відшукати, що *кормилець* — це пестун, вихователь княжих або боярських дітей; *Думан* — чоловіче ім'я, яке полюбилося нашим далеким предкам. Отже, можна сказати, що виникнення згаданих населених пунктів губиться в сивій давнині, сягає часів Київської Русі.

Учні полюбili книжку М. Фененка «Земля говорить» (1965). У простій і доступній формі автор розповідає, як географічні назви розкривають героїчну, сповнену дивовижних подій історію України. З захопленням вони читають книжки О. І. Попова «Географические названия» (1965), І. В. Сергеева «Тайна географических названий»

(1963), А. В. Суперанської «Как вас зовут? Где вы живете?» (1964) та ін. Цікавий матеріал про походження назв друкують географічні календарі-щорічники «Земля и люди» і «Глобус».

Використання елементів топоніміки на уроках географії, історії і в позакласній роботі посилює інтерес учнів до цих предметів, ілюструє і конкретизує навчальний матеріал, полегшує розкриття специфіки географічних об'єктів і особливостей природи та економіки окремих країн, районів. У працях окремих методистів («Методика географії» за ред. В. Г. Ерделі, 1949; «Методика преподавания физической географии частей света» А. А. Єфімової і В. А. Коринської, 1957; «Москва» Ю. Г. Саушкіна, 1964; в методичних збірниках НДІП УРСР «Географія в школі» і «Краєзнавство в школі») є вказівки про форми і методи використання топонімічних даних у викладанні географії, висвітлено досвід учителів.

Останнім часом з'явилося багато праць з топоніміки для вчителів: В. А. Никонов «Введение в топонимику» (1965) і «Краткий топонимический словарь» (1966), Е. М. і В. Г. Мурзаєви «Словарь местных географических названий» (1959), збірник «Принципы топонимики» (1964) та ін.

Журнали «География в школе», «Природа», «Наука и жизнь», «Техника — молодежи», «Українська мова та література в школі» та інші систематично друкують статті і замітки з топоніміки.

Кращі вчителі, використовуючи опубліковані матеріали, добиваються підвищення якості знань учнів з географії. Пояснення буквального змісту назв сприяє кращому засвоєнню учнями й самої термінології.

Вивчення топоніміки вимагає ґрунтовних знань з етимології. У науковій етимології потрібні дані різних досліджень, десятки зіставлень з словами інших мов, пояснення складних фонетично-морфологічних перетворень. Ця робота не під силу учням і тому не викличе у них інтересу. На уроці і в позакласній роботі основне — не історія, а зміст топоніма. Етимологічний аналіз у школі — лише допоміжний засіб. Кожний етимологічний екскурс повинен служити конкретній меті: пояснити значення географічної назви, домогтися його швидкого осмислення і запам'ятання правильної вимови і написання.

Кожне таке пояснення походження назви географіч-

ного об'єкта або переклад на рідну мову покликані лише сприяти швидкому засвоєнню географічної номенклатури. Правда, це спонукає вчителя інколи відхилитися від програми. Але в учителя, який уміє це робити з почуттям міри, учні краще засвоюють програмний матеріал, ніж в учителя, який далі програми нічого не хоче бачити.

Події нашого сучасного життя тісно зв'язані з великою кількістю старих і нових географічних назв, які потрібно усвідомити. Зростання щоденної інформації збагачує географічну термінологію учнів, розширює їх кругозір.

Відомий географ-методист Ю. Г. Саушкін підрахував географічну номенклатуру газети «Правда» за один день (від 22 лютого 1959 р.). В ній виявилось: назв країн 46, назв частин світу і груп країн 10, назв районів СРСР 38, назв міст 31, назв промислових вузлів і заводів 20. Всього в номері 145 географічних назв. Отже, щоб читати «Правду», треба мати широкий географічний кругозір і непогано знати географічну карту й термінологію. Автор пише: «Ми розібрали географічний зміст лише одного номера «Правды» і побачили, як він насичений географією. А таких номерів у році стільки ж, скільки днів. Річний комплект «Правды» — це ціла «географічна енциклопедія»¹.

Тому цілком закономірно, що разом з гуртками юних космонавтів, краєзнавців, мандрівників і дослідників у школах виникають гуртки юних топонімістів, зміст роботи яких захоплює учнів бажанням пізнати таємницю географічних назв, розібратись у них.

Топоніміка тісно зв'язана з географічною картою. Будь-яке географічне явище прив'язується до певної території, яка має свою власну назву. Без карти не можна знати географії, історії. Карта з усіма її об'єктами виступає як важливе джерело знань. Скільки потрібно було б слів, щоб описати якусь територію! А карта і нанесені на ній назви дають уявлення про всю територію зразу.

Топонімічні дослідження розвивають в учнів допитливість, активність, гнучкість розуму, здатність логічно мислити. Учні намагаються творчо використовувати відомі їм засоби самостійної роботи над історичними джерелами, словниками, довідковою літературою.

¹ Журн. «География в школе», 1959, № 3, стор. 11.

Заняття учнів топонімікою можна використати для посилення атеїстичного виховання. Вже при вивченні початкового курсу географії топоніміка дає можливість у дохідливій формі розкрити помилковість релігійних уявлень давніх людей про світ, про навколишні географічні об'єкти. Відомо, що людину довгий час лякали гори своєю висотою, снігами і холодом, річки своєю шириною і глибиною, острови безлюдністю і ін. Люди в своїй уяві населяли ці місця різними духами, надприродними істотами. Греки на вершині гори Олімп поселили своїх богів. За уявленням стародавніх мусульман вершини Тянь-Шаню заселені духами, які можуть дати людям воду або не дати. Вірування знайшли свій відбиток і в топоніміці. Наприклад, назва гірської системи *Тянь-Шань* у перекладі означає «небесні гори», її вершина *Хан-Тенгри* — «житло духів», найвища вершина Гімалаїв *Джомолунгма* — «піднебесне пристановище богів», *Калькутта* — «житло богині Калі», *Кіліманджаро* — «гора бога холоду», *Лхаса* — «божа місцевість» та ін.

Такі фантастичні уявлення стародавніх людей про окремі географічні об'єкти пояснюються їх безсиллям перед силою стихії, низьким рівнем знань про навколишню природу. Згодом наука допомогла людям відійти від цих безглузвих вигадок. Радянські космонавти завдали остаточного удару по релігійних вигадках про небожителів.

Розповіді учителя і топонімічна робота підводять учнів до атеїстичного висновку про стародавніх людей, які відбили свої примітивні вірування в надприродні сили у назвах географічних об'єктів.

Подібну роботу з успіхом можна проводити і на уроках економічної географії зарубіжних країн. Відомо, що в часи великих географічних відкриттів і колонізації нових земель колоніальні держави шукали підтримки у духовенства. Тому релігія знайшла своє відображення навіть у назвах окремих країн і міст: *Сальвадор* — в перекладі з іспанської «спаситель», *Сантьяго* — «Святий Яків», *Сан-Хуан* — «Святий Іван», *Сан-Хосе* — «Святий Йосиф», *Сан-Паулу* — «Святий Павло» та ін. Ці міста здебільшого виникали на згарищах поселень місцевих жителів. На озброєнні колонізаторів Нового Світу були не тільки меч і хрест, а й образи святих, які надихали цих розбійників на криваві злочини над корінним населенням.

Вчитель може використати топонімічні назви під час вивчення теми «Корисні копалини», підкреслюючи, що народ навіть у назвах не був байдужим до безмежних багатств своєї землі. У сиву давнину сягає назва міста *Сольвицегодськ*, де на р. Вичегді працювали соляні варниці. У 1335 р. руські князі недалеко від Костроми заклали в районі покладів солі місто *Солигалич*. У 1430 р. на березі Ками виникло поселення *Соль-Камська (Солікамськ)* — старовинний центр солеваріння. Назва міста *Солотвина* Закарпатської області теж походить від місця добування кухонної солі.

Ще у XVIII ст. російський академік Міллер рекомендував шукати на Алтайї золото лише тому, що *Алтай*, як гадають, калмицькою і монгольською мовами означає золото. Через двісті років після Міллера золотошукачі прийшли на берег Алдану — притоки Лени, бо Алдан у перекладі теж означає золото.

На поклади родовищ залізних і магнітних руд вказують назви гори *Магнітної* і міста *Магнітогорська* на Уралі. Гори *Теміртау* («залізні гори») в Казахстані стали новим центром металургії республіки.

Топонім *Джезказган* привернув у свій час увагу видатного радянського геолога К. Сатпаєва. *Джезказган* у перекладі з казахської мови — «місце, де копали мідь». К. Сатпаєв розвідав старі копальні, і на карті країни з'явилось ще одно багатюще родовище мідних руд.

Караганда — «чорна земля». Таку назву окремі вчені пояснюють тим, що літом на цій землі вигорали трави і в різних місцях виднілися виходи на поверхню вугілля.

Завершилися дослідження Кременчуцької магнітної аномалії — одного з найбільших родовищ залізної руди на Україні. Ще 50 років тому місцевість, на якій стоїть Кременчук, народ називав Залізною. Назва місцевості була немовби дороговказом для радянських геологів, які шукали поклади залізної руди.

Про природні багатства нашої країни говорять назви таких міст, як *Мідногорськ*, *Асбест*, *Ізумруд* і *Алмаз* на Уралі, *Нефтегорськ* на Північному Кавказі, *Марганець* на Україні, *Нікель* і *Апатити* на Кольському півострові, *Олов'яний* у Східному Сибіру.

Ознайомлення учнів з такими фактами посилює їх любов до предмета. Вони, вирушаючи в туристські похо-

ди, часто дістають завдання від геологічних партій і розвідувальних груп, інколи стають авангардом розвідувальних загонів. Запис переказів про поклади корисних копалин, народних географічних назв, зміст яких зв'язаний з окремими видами мінералів, збирання зразків земних скарбів, все це може допомогти правильно націлити геологічний пошук.

Як показує досвід, топонімічні дослідження сприяють росту педагогічної майстерності вчителя. Учитель-топоніміст мусить систематично поповнювати свої знання, стежити за всіма новинами в галузі мовознавства, історії, географії і т. ін. При вивченні місцевої топоніміки він застосовує дослідницькі методи роботи. А там, як говорив Рабіндранат Тагор, де наставник займається наукою, учні самі своїми очима бачать знання.

Залучення учнів до топонімічних досліджень є складовою частиною багатогранної навчально-виховної роботи в школі. У різних школах і в різних учителів вона має своє спрямування і свої особливості, але в основному вона будується в двох напрямках: історико-краєзнавчому і історико-географічному. Її мета: розвиток пізнавальних інтересів, поглиблення знань і розширення загального кругозору учнів.

На основі досвіду роботи шкіл і кращих учителів тематику топонімічних досліджень учнів можна класифікувати так:

1. Вивчення назв географічних об'єктів за підручником (моря, озера, річки, гори, височини, низовини, пустині тощо).
2. Вивчення назв столиць союзних республік.
3. Вивчення назв обласних центрів Української РСР.
4. Вивчення назв частин світу і окремих країн.
5. Вивчення назв найбільших міст своєї області.
6. Вивчення топоніміки населених пунктів свого району.
7. Вивчення топоніміки рідного села, міста.

Список тем можна продовжити.

Проте тематика і «заходи» самі собою, які б вони не були вдалі, не дадуть потрібного педагогічного ефекту, якщо вони випадкові, не зцементовані в певну систему, якщо в основі їх не лежить також серйозна виховна ідея.

Географічні ігри та топонімічні вікторини

Досвід учителів географії показує, що починати з учнями вивчення топонімів краще з організації географічних ігор. У процесі ігор інтелектуального змісту підлітки збагачують свої знання, розвивають кмітливість, починають серйозно задумуватись над тим, як виникла, звідки походить та чи інша географічна назва.

У Великокозозулинецькій середній школі Красилівського району система таких ігор передбачає розв'язування географічних ребусів, задач, метаграм, шарад. Вона спонукає учнів шукати потрібні географічні терміни, пильно визначати їх корені, префікси і закінчення, переглядати різні словники, довідники, глибше вдумуватись у зміст прочитаних художніх творів, точно формулювати відповіді. У школі навіть склався вислів: «Двері в топоніміку через географічні ігри».

Підліткам особливо подобається віршова форма географічних головоломок. Наприклад:

У складі першому співачки й співаки.
Займенник — зміст наступної частини,
А разом з «ця» — це острів України,
Де в давнину жили січовики.

(Хор-ти-ця)

З отрути їх одержуємо ліки,
В кінці — прийменник невеликий,
А разом дві частини —
Це місто України.

(Змії-в)

З першого складається весь рік,
Друге — прийменник.
Все — одна із рік.

(Дні-про)

Початок слова — це ім'я ріки,
Співають другим співаки,
Все разом — край, де шахти є вугільні.
Як зветься — поміркуй
Ти у хвилину вільну.

(Дон-бас)

За готовими зразками дехто з учнів сам взявся за складання шарад. Першими в учнівському топонімічному

журналі з'явилися шаради Василя К., потім Віри Г. Ось вони:

На демонстраціях завжди
Цей вигук дзвінко скрізь лунає,—
Якщо додаси букву Л,
Багаті гори ти узнаєш.

(Ура-л)

Геометрична я фігура,
В кінці додаси лиш букву А —
Країна вільних я й хоробрих...
Кругом моря, кругом вода.

(Куб-а)

Учні придумували також шаради, які вимагали знання не тільки географії, а й мови. Наприклад: *перше* — префікс, який вживається на означення приєднання або наближення до чогось чи неповної дії; *друге* — простий кількісний числівник; *цїле* — власна назва річки — іменник третьої відміни (При-п'ять).

Вечори географічних вікторин чергуються з вечорами географічних загадок і задач. Ось кілька загадок.

1. Назвіть кілька міст, у назвах яких є подвоєні приголосні (*Вінниця, Таллін, Ніцца*).

2. Назвіть кілька іменників, які є власними географічними назвами і можуть мати зовсім інше значення (ононіми) (*Міста Алмаз, Марганець, Нікель*).

3. Іменник жіночого роду першої відміни, синонім іменника Батьківщина (*Вітчизна*).

4. Іменник чоловічого роду другої відміни, назва природної хімічної сполуки, що входить до складу земної кори, буває корисною копалиною, але не метал (*мінерал*).

Були загадки й іншого характеру: учням роздавали розграфлені аркуші паперу, на яких треба було заповнити порожні клітки так, щоб можна було прочитати назви двох держав, міста і річки. Наприклад:

:	А	:	А	:	А
:	А	:	А	:	А
:	А	:	А	:	А
:	А	:	А	:	А

Канада

Панама

Гавана

Парана

До назв яких міст Радянського Союзу входить склад «сто»? (*Владивосток, Ростов-на-Дону, Севастополь, Чистопіль*).

Мета таких загадок — закріпити не тільки знання з географії, але й правопису іменників географічного походження, тренування пам'яті, вироблення кмітливості, збагачення культури усної і писемної мови.

Інтерес учнів викликали такі задачі: 1) Ліва притока Ками, ліва притока Ангари, ліва притока Кубані. Всі вони мають одну назву. (*Біла*). 2) Перше слово — назва річки, яка тече в Тюменській області; відкинути останню букву і прочитаємо назву річки, що тече у Вологодській області; ще раз відкинути останню букву, прочитаємо назву річки у Чехословаччині. (*Вагай, Вага, Ваг*). 3) Назва міста в РРФСР; якщо відкинути першу букву, прочитаємо назву іншого міста РРФСР. (*Томськ, Омськ*). 4) Річка, яка тече по території Ірану впадає в річку Аракс; річка в Туреччині, що є початком Євфрату; річка на півдні Киргизької РСР, що впадає в Нарин; річка з Цілинному краї. Всі чотири річки мають однакову назву, яка складається з шести букв. (*Карасу*). 5) Абакан — назва притоки Єнісею. Не переставляючи букв, знайдіть назву другої притоки Єнісею. (*Кан*). 6) Місто в Іркутській області, назване порою року. (*Зима*). 7) Радянське місто; якщо від його назви відняти дві перших чи три останніх букви, то вийде назва ще двох радянських міст (*Невельськ, Вельськ, Невель*).

Окремі задачі сприяли відтворенню вивченого матеріалу, інші пов'язувались з ще невідомими даними. Оскільки відповіді на запитання вимагали досконалого вивчення карти, учні готували їх протягом тижня і подавали керівникові вечора у письмовій формі на картках. Переможцем вважався той, хто правильно розв'язав найбільше задач.

Гру «Міста, названі іменами річок» склали самі учні за матеріалами з газет, журналів і карти. Перед початком гри учні утворюють дві групи. Ведучий за списком запитує першого. Якщо відповідь правильна, то зараховується одно очко всієї групі. Якщо він не може відповісти, то відповідає хто-небудь інший, але за відповідь зараховується пів-очка. Якщо ніхто не може відповісти, запитання адресується другій групі. В кінці гри підраховується кількість очок по групах. На початку гри учасників попереджають,

що в запитаннях фігуруватимуть річки або міста, які мають важливе адміністративне, економічне значення. Тому треба не тільки відгадати, а й показати місто на карті.

Ось приблизний перелік міст і річок, які можна назвати в одній грі: м. Анадир — р. Анадир, м. Ангарськ — р. Ангара, м. Барнаул — р. Барнаулка, м. Вітебськ — р. Вітьба, м. Волгоград — р. Волга, м. Воронеж — р. Воронежка, м. Іркутськ — р. Іркут, м. Нарва — р. Нарва, м. Онега — р. Онега, м. Омськ — р. Ом, м. Орел — р. Орел (Орель), м. Оренбург, Орськ — р. Ор, м. Пінськ — р. Піна, м. Тагіл — р. Тагіл, м. Тобольськ — Тобол, м. Томськ — р. Том, м. Тула — р. Тулиця, м. Ужгород — р. Уж, м. Уфа — р. Уфа, м. Черемхово — р. Черемшинка, м. Чита — р. Чита, м. Шилка — р. Шилка.

А ось гра «Ланцюжок міст». Називається перше місто, остання буква якого є початковою другого міста. Наприклад: Київ — Воронеж — Житомир — Ровно — Оренбург — Горлівка — Арзамас — Саратов — Вінниця — Ялта — Ангарськ — Кемерово — Одеса — Андижан — Наманган — Нижній Тагіл — Львів — Владивосток — Кіровоград — Донецьк — Кишинів — Вітебськ — Курськ — Краматорськ — Кіров — Вологда — Армавір — Рига — Архангельськ і т. д. Якщо назва міста закінчується на *ь*, то береться передостання буква.

Той, хто за десять секунд не пригадає потрібної назви, вибуває з гри. Приз одержує той, хто довше втримався в грі.

Інколи проводяться географічні лотереї. На столах розкладають у конвертах картки. У кожній картці два запитання: перше вимагає розповіді про походження назви якогось з географічних об'єктів СРСР, що згадується в підручниках географії, а друге подається у формі кросворда. Географічні кросворди складають гуртківці за матеріалами топоніміки населеного пункту і району. Наводимо приклади кількох карток.

К а р т к а I. 1. Чому наш обласний центр Проскурів перейменованій на Хмельницький?

2. Розгадайте кросворд «Наш райцентр Красилів».

К а р т к а II. 1. Що означає в перекладі назва Ангара?

2. Розгадайте кросворд «Сусідні села».

К а р т к а III. 1. Звідки походить назва Африка?

2. Розгадайте ребус.

За правильні відповіді журі видає премії.

Цікаво організовані лотереї викликають у багатьох учнів бажання перевірити свої знання з географії, супроводжуються пожвавленням.

Розгадування географічних кросвордів, вікторин, шарад — не тільки захоплення цікавими розвагами. Це один із засобів виховання таких якостей учнів, як вдумливість, зосередженість, наполегливість, ретельність.

З особливим задоволенням учні беруть участь у вечорах цікавої географії, де можна показати свої знання, кмітливість.

Найбільше приваблюють їх географічні вікторини. У вікторині змагаються за те, щоб швидше і повніше відповісти на запитання. Підготовка до вікторини зв'язана з серйозною роботою над літературою, атласами, географічними картами, тому вимагає ретельності, самоорганізованості і самоперевірки.

При складанні вікторин слід урахувувати не тільки рівень розвитку, знання та індивідуальні особливості учнів, а й доступність запитань, їх дохідливість, пізнавальну цінність. Питання, які підбирають до вікторин, — важливий засіб активізації допитливості учнів. Сама форма запитань повинна давати певну емоційну спрямованість, викликати інтелектуальну активність. Їх треба формулювати так, щоб вони були цікаві для учнів і важливі для вчителя з точки зору поглиблення і розширення знань юнаків і дівчат.

Вікторини бувають краєзнавчі, присвячені своїй області, союзній республіці, Радянському Союзу, зарубіжним країнам, частинам світу тощо. Краєзнавчі вікторини розвивають інтерес до рідного краю, спрямовують увагу на дослідження природних багатств, народного господарства і культури своєї області, району. Учні глибше пізнають близькі географічні об'єкти рідної місцевості, знайомляться з походженням їх назв. Все це і враховує учитель географії, намагаючись використати факти з навколишнього оточення для формування в учнів правильних уявлень про свою область. Зміст запитань визначається темою «Чи знаєш ти свою область». Підготовка до вечора проходить під девізом «Знаєш — будеш відповідати! Не знаєш — треба прочитати!». Порядком підготовки до вечора бібліотека виставляє відповідні книжки, журнали, папки вирізок статей з обласної газети. Крім того, учні,

по можливості, в районній бібліотеці ознайомлюються з рукописами «Історія сіл і міст району», звідти беруть дані про минуле рідного краю, проглядають підручники і довідники. Адже кожному хочеться показати свої знання. У вільний час виникають дискусії, суперечки. Учні привчаються терпеливо вислуховувати міркування, з якими вони зовсім не згодні, навчаються переборювати труднощі. На вечорі, що відбувся в Сатанівській школі відповідали на такі запитання:

1. Площа Хмельницької області. Які країни можна було б розмістити на її території? — Площа області — 20,7 тис. кв. км. На її території можна розмістити дві таких країни, як Ліван і Люксембург.

2. Яка кількість населення в області? — В області проживає 1627 тис. чол. (1959 р.).

3. Назвіть промислові міста області. — *Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Славута, Городок, Шепетівка, Полонне, Красилів, Дунаївці.*

4. Чому наш край називається Поділлям? — Назва походить від староруського слова *діл* — низ, зниження, нижній край. *Поділля* — територія між річками Південним Бугом і Дністром.

5. Якими словами починається вірш Л. Українки, присвячений нашому краю? — «Красо України, Поділля...»

6. На яких височинах розташована область? — На Подільській і Волинській височинах.

7. Яка найвища точка Подільської височини в межах області? — 384 м у східній частині області, коло верхів'я р. Згар, притоки Південного Бугу.

8. Чому багато населених пунктів області мають назви: Косогірка, Лисогірка, Лісогірка, Гора? — Назви населених пунктів відбивають особливості і форми підвищеного рельєфу місцевості.

9. Назвіть населені пункти, назви яких пов'язані з навколишньою рослинністю. — Дубина, Дубище, Березина, Грабина, Новодубище, Червона Дубина.

10. Де знаходиться Медоборський перевал? Походження цієї назви. — Медоборський перевал перерізає пасмо Товтр у напрямі від с. Маків Дунаєвецького району до с. Гуменці Кам'янець-Подільського району. Через перевал проходить шосейна дорога, яка зв'язує Хмельницький з Кам'янцем-Подільським і Чернівцями. Те, що Товтри в цій місцевості називаються Медоборами, зумовлено наяв-

ністю густого лісу, який вкриває вершини кряжів, та великої кількості диких бджіл у дуплах дерев.

11. Звідки походить назва міста Славута?— Від слова *славутина, славутин* — гарна, мальовнича місцевість. Такий же ліричний синонім має Дніпро — Славута, Славутич.

12. Покажіть на карті області населені пункти, які мають назву Городок, Городище. Як виникли ці назви?— В давнину поселення людей для захисту огорожували частоколом із загострених жердин. Від слова *городити* і походить назва стародавніх укріплених поселень — городів: Городок, Городня. Городища виникли на місці давніх *городів* — укріплених поселень, сторожових постів тощо, які втратили свої назви у зв'язку з занепадом, або змінили їх шляхом спрощення складного топоніма типу означення (іменникове чи прикметникове), коли означення втрачалось, а залишалось лише номенклатурне слово, наприклад Шведове Городище — Городище. Населених пунктів Городище в області три.

13. Хто може пояснити походження назв населених пунктів Вигнанка, Третельники і Половинники?— У XV ст. населення сільської общини на своїх зборах іноді виносило рішення вигнати з общини тих, хто зневажливо ставився до узвичаєних норм. Виганяли з різних причин: одних через нездатність вести своє господарство і виконувати державні платежі (община не хотіла за них платити податки), інших за те, що не бажали коритися старості і зневажливо ставилися до общини... Вони мусили кидати свої садиби, забирати майно і шукати притулку в інших місцевостях. Інших лише позбавляли права жити в общині, але вони мали дозвіл користуватися землею, угіддями і виконували державні повинності. Такі оселялись поблизу свого старого місця проживання. Засновані ними поселення називались «вигнанками», які й тепер існують під цими старими назвами у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Тернопільській і нашій областях.

Частина збіднілого сільського населення не мала своєї землі і змушена була найматись на роботу до панів і багатих селян. Про категорію цих економічно залежних селян, що попадали в кріпацьку кабалу, свідчать назви сіл Половинники і Третельники (XVI ст.). Половинники — особи, що обробляли чужу землю за половину вро-

жаю, третельники — злидарі, які обробляли панське поле за третій сніп. Така кабала неминуче вела до закріпачення.

14. Назви яких населених пунктів області свідчать про їх розташування над річками? — Нове Поріччя, Старе Поріччя, Заріччя, Зарічанка, Великий Берег, Малий Берег, Бережанка, Криволука.

15. Де в області трапляються поклади кам'яного вугілля? — В районі містечка Ямпіль Білогірського району. Тут закінчуються вугленосні пласти Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.

16. Назвіть місцезнаходження джерел мінеральної води на Хмельниччині. — Шепетівка, Полонне, Кам'янець-Подільський, Чернокозинці.

17. Назвіть найбільші річки області. — Дністер, Південний Буг, Горинь, Збруч, Случ, Хомора.

18. Де річка Бужок впадає у Південний Буг? — Біля м. Меджибож за 30 км від Хмельницького.

19. Як називаються села, що розташовані в глибоких долинах приток Дністра? — Села називаються Яр. Всіх їх в області 9.

20. Де починається витік Південного Бугу? — Біля с. Холодець на віддалі 60 км від м. Хмельницького.

21. У назвах яких місцевих річок відображено природні умови, в яких вони течуть, характер течії? — Бистриця, Болотна, Глибочок, Грим'ячка, Норчак, Плоска, Кривенька.

22. По вододілу яких річок проходить залізнична магістраль Київ — Львів? — Дністра і Південного Бугу.

23. Що означає місцевий географічний термін *поплави*? — Великі заболочені западини на хвилястих ділянках поверхні з мочаристими заглибинами в центрі.

24. Назвіть населені пункти області, у назвах яких знайшла відображення заболоченість місцевості. — Гниловоди, Мокрець, Заболотівка, Млаки, Рудка, Цмівка.

25. Чим пояснити заболоченість ґрунтів поліської частини області? — Близьким до поверхні заляганням масивів граніту і глини.

26. Чому Хмельниччину називають областю ставків? Як це позначилось на назвах сіл? — За кількістю ставків (понад 1300) область займає перше місце в республіці. У зв'язку з розташуванням біля ставків, мабуть, виник-

ли назви населених пунктів Ставниця, Ставище, Заставки, Заставля, Красностав, Новостав, Новоставці.

27. Перелічіть міста області, описані М. Островським у романі «Як гартувалася сталь». — Берездів, Ізяслав, Шепетівка.

Вечір викликав захоплення. Для переможців були визначені премії — 10 книг творів Т. Г. Шевченка і О. Довженка. Закінчився вечір жвавим обговоренням відповідей, дотепами на адресу тих, хто виявився невідповідним до вікторин, щирими поздоровленнями переможців.

Вікторини допомогли вчителям краще з'ясувати загальний розвиток того чи іншого учня, його кругозір, що мало важливе значення для вивчення індивідуальних здібностей і особливостей вихованців.

Другий вечір вікторин був присвячений вивченню карти Радянського Союзу. Форма проведення його була дещо змінена. Учасникам наперед роздали запитання, виписані на картках. Право відповідати надавалось тому, хто відповідав на запитання, на які не могли відповісти всі інші присутні.

1. Назвіть географічні об'єкти нашої країни, назви яких збігаються з назвами кращих футбольних команд країни. — *Динамо* — село у Волгоградській області, *Спартак* — населений пункт Київської області, *Торпедо* — гора в Тянь-Шані (4374 м), *Нафтовик* — населений пункт у Московській області, *Локомотив* — гора у верхів'ї Малої Алмаатинки, *Шахтар* — залізнична станція у Кемеровській області.

2. Як виникла назва заповідника Асканія-Нова? — У 1828 р. німецький поміщик Ангальт Каттенський придбав на півдні України великий масив степу, заснував у центрі його хутір, який і назвав на честь німецького містечка Асканія, з яким зв'язаний його рід. У 1874 р. поміщик Фрідріх Фальц-Фейн, якому дісталась Асканія-Нова, залишив неораними 30 тис. га землі, заклав на хуторі зоосад, ботанічний парк і степовий заповідник, що за часів Радянської влади став одним з важливих заповідних місць півдня України і науково-дослідною установою по гібридизації тварин.

3. Які африканські назви можна зустріти на карті нашої Батьківщини? — *Ніл* — населений пункт в Амурсь-

кій області, *Чад* — залізнична станція в Актюбінській області, *Сахара* — річка в Якутії, *Катанга* — річка в Красноярському краї, *Африка* — мис на східному узбережжі Камчатки.

4. За назвами яких міст можна здогадатись, що вони знаходяться в районі вододілів? — Вишній Волочок, Волоколамськ, Волочиськ, Нововолоки. Ці назви з'явилися ще тоді, коли річки не з'єднувались каналами і човни, навантажені товарами, перетягували волоками з витoku або верхів'я однієї річки до другої.

5. Перелічіть міста СРСР, назви яких пов'язані з морями, на берегах яких вони стоять. — Біломорськ (Біле море), Балтійськ (Балтійське море), Каспійськ (Каспійське море), Аральськ (Аральське море), Охотськ (Охотське море).

6. Яка річка на Україні має однакову назву з псевдонімом естрадного артиста? — Річка Тарапунька на Полтавщині — притока Ворскли. Недалеко від неї ще тече річечка Тарапунька, а в басейні Сіверського Дінця — навіть р. Карапулька. Мабуть, довго серед цих назв вибирав для себе псевдонім заслужений артист Української РСР Юрій Тимошенко, і, як бачимо, найбільш до душі йому припала Тарапунька.

Як довів український вчений О. О. Стрижак, назву річки утворено за допомогою суфікса-ка від слова *торопунья*, аналогічного до російських «попрыгунья», «бегунья», «хохотунья», «крикунья».

7. Які населені пункти Української РСР мають назви оборонних укріплень наших предків? — Міста Острог, Городок, села Башта, Вали, Вежиця, Вежище, Городець, Городня, Городниця, Городище, Забороль, Кам'яниця, Тинна, Тинниця, Стрілиця.

8. Є на Полтавщині річка Каїр, Каїрський луг, на Одещині — три села, що мають назву Каїри. Чи не мають ці топонімічні назви чогось спільного з назвою столиці Об'єднаної Арабської Республіки — Каїр? — Каїр засновано в 969 р. і названо Аль-Кахіра — «Побідоносний», на честь перемог арабів у війнах з народами Східного Середземномор'я. Інші гадають, що місто названо на честь планети Марс — по-арабськи Аль-Кахіра, яка начебто в момент закладки пересікала меридіан міста. Італійці називають місто скорочено — Каїро, французи — Кер, українці — Каїр. В основі назви української річки

Каїр та сіл Каїри лежить тюркське слово *каїр* — землі вздовж каналів, розливів, що не потребують штучного зрошення. На території Середнього Придніпров'я в XII ст. поселилися загони тюркського племені каратулів, які й могли дати ці назви.

9. Письменник Є. Пермяк написав казку «Непоступлива сестра» про притоки річки Обі — Бію і Катунь. «Прудко текли з Алтайських гір у північну сторону гомінкі сестри — річки Катунь і Бія.

Текли вони, текли і зустрілись. Злились і засперечались — яке ім'я дати річці, що з них утворилась.

— Я сама собі текла, — каже Катунь Бії, — а ти злилась зі мною. Тому моїм іменем і повинна називатись велика річка.

— Не я з тобою злилася, а ти свої води з'єднала з моїми, відповіла Бія, — тому моє ім'я повинна прийняти велика річка.

Мабуть, довго б вони отак сперечались, хвилювались, пінилися, виходили з берегів, якби тут не нагодився чоловік. Землепроходець з простих. Не любив він тих, хто себе вихваляє, за славою ганяється і заради цього рідного брата — сестру не жаліє. Послухав він їх і сказав:

— Добре. Розсужу я вас, сестри. Ні одній, ні другій кривди не буде. Обі — дві в одному імені великої ріки жити будете.

Промовив оце й так і назвав велику ріку Об'ю. Так вперті, норовисті, порожисті сестри, зливаючи води в одне русло, загубили свої імена і потекли обі Об'ю — великою сибірською рікою. Всі її прославляють, красуню, а про Бію і Катунь мало хто й згадує.

Чванливі та непоступливі в пам'яті не живуть¹. Казка повчальна, а як насправді виникла назва річки Об? Вірогідно, з іранської *об* — «вода, річка».

10. Назвати п'ять міст, що стоять на Волзі і назвами зв'язані з цією рікою. — Волгоград, Волжський, Волжськ, Приволжськ, Заволжськ.

11. Поясніть походження назви протоки Маточкін Шар? — У давнину помори і промисловці Нову Землю називали *Маткою* за багатство рибою і звірами. Тоді ж росіяни користувалися словом *шар*, яке мовою комі

¹ Е. Пермяк, На все цвета радуги. Рассказы и сказки, Детгиз, стор. 209—210.

означає вузьку протоку. Маточкін Шар — протока між островами Матки, тобто між островами Нової Землі.

12. Звідки походить назва Югорський Шар? — Слово *Югра* запозичили ще новгородці з мови комі, яким останні називали своїх північних сусідів мансі, ханти і ненців, що жили в пониззі між річками Печора і Об. Дане комі прізвисько цим народностям було сприйняте як їх назва і поширене на країну. Згодом ця назва поширилась і на протоку, що омиває береги Югри.

13. Як з'явилася назва архіпелагу Земля Франца-Йосифа? — У 1870 р. видатний російський географ П. О. Кропоткін висловив гіпотезу про існування між островами Шпіцбергену і Новою Землею невідомої землі. Він прийшов до думки, що одна група островів Шпіцбергену не могла утримувати великі льодові маси, які займають десятки тисяч кілометрів. Щоб відкрити невідому землю, Кропоткін склав проект експедиції. Але царський уряд не виділив асигнувань. 30 серпня 1873 р. на цю землю випадково натрапило австрійське судно, що дрейфувало з кригою. Нововідкритий архіпелаг австрійська експедиція назвала Землею Франца-Йосифа — ім'ям австрійського імператора.

14. Де в СРСР знаходиться найвищий водоспад і як він називається? — На острові Ітуруп Курільського пасма. Лавина води падає в море з висоти 141 м. Водоспад названо ім'ям Іллі Муромця — билинного богатиря.

15. Звідки походить назва Курільські острови? — Існують три версії. Одні гадають, що назву островам дали російські козаки, які начебто називали місцевих жителів курілами, бо на запитання, хто вони такі, ті відповіли: *кур*, що по-їхньому означає «людина». Віце-адмірал Головнін, який обстежував острови на початку XIX ст., пояснює назву по-іншому. На його думку, назва походить від діючих вулканів, над вершинами яких вічно куриться дим. Третє пояснення дали англійські місіонери. Від народності айні вони записали термін *кур*, *кури*, що означає «мряка, туман». Справді, біля Куріл стикаються теплі і холодні морські течії, від чого утворюються густі тумани, що більшу частину року висять над островами.

16. Яке місто в СРСР розташоване у двох частинах світу? — Магнітогорськ розташований на обох берегах річки Урал, по якій, як відомо, проходить умовна межа між Європою і Азією.

17. Чому перше селище радянських полярників в Антарктиді названо Мирний? — Воно назване за однойменним кораблем першої російської антарктичної експедиції, яка відкрила в 1820 р. шосту частину світу — Антарктиду.

18. Розповісти про походження назви Ферганської долини. — Ферганську долину місцеве населення іменує просто Ферганою, або Паргоною. Слово *паргона* вживається на означення «котловини» між горами. Ферганська долина — велика котловина, замкнута гірськими хребтами; вона має лише один вихід, пробитий у горах руслом Сирдар'ї.

19. Яке озеро в Середній Азії названо ім'ям Александра Македонського? — Озеро Іскандеркуль на Памірі.

20. Які печери найдовші в Європі? Як вони називаються? — Подільські печери в межиріччі Сірету і Збручу на Тернопільщині. Кришталева печера має довжину 18,8 км, печера Озерна — 26 км, Млинківська печера — 10 км, Вертеба — 7,8 км. До цього часу неперевершеною по довжині вважалася Віммельберзька печера в НДР — 6 км. Печери усіяні друзами блискучих кристалів, дивовижних «кам'яних квітів», які прикрашають зали і галереї, їх склепіння і стіни утворюють унікальне підземне царство.

21. Які романи О. Гончара мають назви: а) колишньої назви півдня території України; б) частини суші, що з'єднує Кримський півострів з материком. — а) «Таврія», б) «Перекоп».

22. Як з'явилась назва Арбат? — Для нас стали звичайними назви московських площ і вулиць: Арбат, Арбатська площа, Арбатський і Кривоарбатський провулки. А виникли вони від арабського слова *арбад* — «передмістя». У давнину на цій околиці Москви торгували східні купці. У 1658 р. цар Олексій Михайлович вулицю Арбат перейменував на Смоленську. Проте ця назва в народі не прищепилась.

23. Що таке Біловезька пуща і як виникла ця назва? — *Біловезька пуща* — державне заповідно-мисливське господарство в Білоруській РСР. Загальна площа 76 700 га, з яких 4700 відійшло до Польщі. Біловезька пуща стала широковідомою на початку ХІХ ст., коли з'ясувалось, що в її лісах збереглася значна кількість зуб-

рів, винищених в інших місцях Європи. Тепер тут живе понад 200 видів птахів і 50 видів звірів — благородні олені і козулі, дикі кабани, лосі, річкові бобри, куниці, білки, горностаї та ін. Але гордість пущі — зубр. По дорозі на Брест стоїть висока зубчаста сторожова башта, побудована ще в XIII ст. — Біла Вежа. Вона й дала назву Біловезькій пущі.

24. Чому Маднеулі називають містом майбутнього? — Міста *Маднеулі* («Рудне місто») на карті ще немає. Тут тепер тільки розгорнулось велике будівництво заводу. Архітектори спланували майбутнє місто з бетону, пластичних мас і скла. У ньому житиме 25 тис. чоловік. Місто буде поділено на п'ять районів. У кожному побудують п'яти- дев'ятиповерхові будинки, спортивні майданчики. Вулиці міста будуть прикрашені трояндами.

25. Як виникла назва Шатура? — У 1925 р. в місті Шатурі під Москвою за планом ГОЕЛПРО на великих запасах торфу басейну р. Шатури побудовано Шатурську теплоелектростанцію ім. В. І. Леніна. За 1,5 тис. км на південь від Підмосков'я на Чернігівщині розташоване село з тією ж назвою Шатура; тут бере початок ще одна річка Шатура. Як вважають вчені, ці староруські топоніми походять від слова *шатувати*, тобто поспішати, бігти. Спочатку дістали таку назву річки, а згодом її перейняли населені пункти.

26. Де в СРСР знаходиться озеро Космічне? — У 1963 р. рішенням Архангельського облвиконкому прісноводне озеро Хейса на одному з островів Землі Франца-Йосифа, де проводилися запуски метеорологічних ракет за програмою III Міжнародного геофізичного року, перейменоване на озеро Космічне.

Зміст і форми вікторин слід міняти якнайчастіше. Тому третю вікторину — «На карті світу» — можна організувати через стінну газету. Для цього в газеті вміщують, скажімо, 15 запитань, складених з таким розрахунком, щоб учні, готуючись до гри, ознайомилися з додатковою літературою. Список журналів, книг, де можна відшукати відповіді, наводиться тут же.

Біля стінгазети прикріплюють скриньку для відповідей. По закінченні строку вікторини журі, ознайомившись з відповідями, визначає переможців. Їх список можна оголосити на ранковій лінійці і тоді ж вручити премії.

Вікторини допомагають заповнити вільний час учнів корисною роботою, розвивають допитливість, інтерес до географічної літератури і топоніміки. В цьому полягає притягальна сила географічних вікторин, якими захоплюються учні.

Робота над складанням словника географічних назв СРСР

Для розширення кругозору, формування світогляду учнів велике значення має робота над словником географічних назв СРСР. Як вказував видатний педагог А. Дістервег: «...учень проходить за кілька років дорогу, на яку людство потратило тисячоліття, і його треба вести до цієї мети не з зав'язаними очима, а зрячим: він повинен сприймати істину не як готовий результат, а повинен її відкривати...». Словникова робота проводиться в багатьох школах, і дає добрі результати.

Цікаво проводить роботу з топоніміки вчителька географії Старокостянтинівської школи № 6 В. Я. Полякова. Вона почала з організації географічного гуртка. На першому занятті розповіла учням про походження деяких назв. Потім запропонувала послухати невеликий уривок з книжки Л. Успенського «Слово про слова. Ти і твоє ім'я».

«Подумайте самі, чи довго треба сушити собі голову, щоб дізнатися, звідки з'явилася назва Новгород? Треба тільки зіставити її з такими найменуваннями, як Старосілля, Новослобідка, Білгород і все стане зрозумілим: Новгород — це Новий город.

Але що ви скажете про імена вікових сусідів «господина великого Новгорода», про волелюбний Псков, про гордівливу Твер, славу Тулу або далекий Суздаль? Як розшифруєте ви химерні щодо звуків..., а разом з цим такі знайомі назви? Не тільки самі не зможете пояснити їх, часто навіть вчені-лінгвісти запропонують вам замість одного два-три далеко не безспірних пояснень.

Відмінності і тут впадають у вічі. Одна справа — Красний Кут, гора Магнітна, гора Білуха, річка Біла, озеро Верхнє, Становий Хребет... Ніяких сумнівів ці назви не викликають, вони зрозумілі. А ось Перм, Вятка, Бу-

гуруслан, Кострома, Ельбрус, Урал, Судома-гора, Виг-озеро, річки Чусова, П'ясіна, Об — таких або подібних слів у російській мові не знайдеш. Звідки ж вони взялися?

Безумовно, і в цьому разі не можна вважати, ніби наші прадіди століттями, розважаючись, складали для навколишніх річок, гір і озер назви з беззмістовних звуків, пересипали ці звуки, як дрібні скельця в калейдоскопі: цікаво, що, мовляв, вийде. Такого не могло бути. Кожна назва, яка на перший погляд наче б зовсім не мала значення, насправді певне значення має. Але дізнатись, докопатися до цього буває інколи дуже важко»¹.

У цьому пересвідчилися учні, коли з'ясовували походження назви села Майдан-Вила. Один учень записав розповідь про те, що село виникло в лісі, біля майдану, на якому народні умільці виготовляли вила. Другий учень занотував переказ про заснування поселення в 70-х роках ХІХ ст. німецькими колоністами, які забудували майдан серед лісу віллами (будинками).

Для встановлення істини можна було вибрати один з двох шляхів: перший — розповісти учням про походження назви села за історичними джерелами, другий — важчий, але дохідливіший — примусити учнів самих спробувати свої сили в галузі топоніміки. Вчителька порадила продовжити перехресне опитування мешканців села. Юні краєзнавці записали 13 переказів.

11 старожилів підтвердили, що село, дійсно, заснували німецькі колоністи. Учні уточнили кількість будинків, які досі називають віллами, околицю села, яку називають Майданом. З документів довідались, що до революції село називали Майдан-Віллою.

Слово *вілла* — французького походження і незвичне було для вимови місцевих селян. Вони й переробили його на *вила*, переосмисливши незрозумілу назву.

Далі вчителька пояснила, що географічні назви — це загальноновживані слова, які виконують функції власних назв певних географічних об'єктів. Ці географічні об'єкти, особливо міста і села, здебільшого названо іменами

¹ Л. Успенский, Слово о словах. Ты и твое имя, Лениздат, 1962, стор. 389 — 399.

або прізвиськами і прізвищами їх засновників, перших поселенців, власників земельних угідь. Так, вважають, що місто Васильків дістало свою назву від християнського імені київського князя Володимира — Василь. Від давньоруських імен походять назви багатьох міст: Ізяславль — Ізяслав, Перемисьль — Перемишль, Переяславль — Переяслав-Хмельницький, Брючислав — Брацлав і т. д.

Вчені вважають, що середньовічні слов'янські племена хорватів, дулібів, сіверян, тиверців, кривичів залишили свої етнічні назви в назвах населених пунктів: Хорвати, Дуліби, Новгород-Сіверський, Тиврів, Кривичі.

В інших назвах знайшли своє відображення різні суспільно-історичні події. Там, де розкинулось місто Петрозаводськ, на початку XVIII ст. за вказівкою Петра I збудовано завод по виготовленню зброї, який став відомий під назвою Петровський завод. У 1818 р. росіяни на підступах до Кавказу збудували фортецю і назвали її «Грозной», тим самим підкресливши її стратегічне значення. Через деякий час назва фортеці поширилась на місто, яке виникло біля укріплення і стало називатися Грозним.

Часто населені пункти називали звичайними географічними термінами: Броди, Берегове, Долина, Красноярьськ (від червоного кольору глини крутого берега яру, над яким розкинулось місто), Курган (місто виникло біля великого горба висотою 8 м), Майкоп (у перекладі з мови адигейців «яблуневої балки річка»), Моздок (у перекладі «глухий ліс») і т. д.

Бувають і інші причини виникнення топонімів. Про один такий випадок розповідає академік О. Є. Ферсман. «Дружно гребли ми назустріч свіжій імандрській хвилі. Повільно просувався важкий карбас з сітями і неводом, і тільки пізно ввечері ми підпливли до західного берега озера... «Як називають оцей скелястий наволок, що видався в губу?» — запитали ми саамі Архипова. «Та як зовуть — наволок». «А ось наступний?» — «Це ще наволок». — «А ось аж там далеко?» — «Ще, ще наволок. Чого запитуєш, немає імен у тих губ і наволоків», — говорив старий сивий саамі... А наш географ щось акуратно записував у книжечку. Минуло два роки. З друку вийшла велика карта полярного озера Імандри з усіма островами, губами і річечками. На місці західних порізаних

берегів красувалися тонко вигравіровані назви: «Просто — наволок», «Ще — наволок» і далі: «Ще — ще — наволок». Так народилося слово, і даремно досліджуватимуть через сто років великі знавці фінських мов, фольклористи та історики, де шукати корінь цих загадкових назв»¹.

Вчителька звернула увагу учнів на те, що власні географічні назви здебільшого змінюються. Окремі звуки або групи їх випадають, добавляються або міняються місцями. Так, давня назва порту на Білому морі Архангельська — в минулому *Архангелогородськ*. Такі зміни пояснюються прагненням населення до простішої, зручнішої вимови назв.

А ось інший приклад: багатьом відоме місто в Казахській РСР *Кокчетав*. Казахською мовою *кокше тау* — «зелена гора». Народ дещо спростив назву і місто стали називати *Кокчетав*.

Вчителька підкреслила, що розшифровувати топоніми нелегко. Цією справою займаються вчені мовознавці. В процесі роботи гуртка учні користуватимуться довідковою літературою, де вже подано пояснення. Але й готові пояснення нелегко відшукати.

Такі бесіди вчительки викликали в учнів інтерес до топоніміки. Книжки з топоніміки, які вона підбирала і рекомендувала, переходили від одного гуртківця до другого. Захоплення учнів цією літературою допомогло багатьом переступити межі тих тем, які вивчались на уроках. Клас був схожий на альпіністів, які підіймалися до нових вершин. Попереду йшли кращі, за ними тягнулись посередні, проте всі були захоплені географією.

Але тут з'явилась небезпека. Дехто з учнів зовсім перестав готуватись до уроків за підручником. Тоді й було вирішено захоплення топонімікою підпорядкувати якомусь завданню, що впливало з підручника.

У В. Я. Полякової з'явилася думка залучити учнів, які можуть займатися топонімічними дослідженнями, до складання словничка за підручниками географії. А щоб виявити таких учнів, учительці довелося ознайо-

¹ А. Е. Ферсман, Воспоминание о камне, М., изд-во «Молодая гвардия», 1953, стор. 134—135.

митися з їх творами з української і російської літератури, переглянути їх читацькі формуляри, поцікавитись, хто і які передплачує журнали та газети, якими захоплюється кінофільмами. І таких вона знайшла, бо зуміла своїми задумами захопити і окрилити учнів.

Коли в класі йшла енергійна підготовка до гурткових занять, учень Петро Д. заявив: «І хочеться вам копатися вечорами в книгах, шукати якісь топоніми? Я краще дивитимусь телевізійні передачі».

Минали дні. Петро якимось залишився на занятті гуртка, чекаючи свого товариша. Хлопця зацікавили виступи і розповіді товаришів. Незабаром однокласники зустріли його в міській бібліотеці. А через деякий час Петро передав керівникові гуртка старанно опрацьовану замітку до стінгазети про походження назви міста Хотина, де він народився і куди кожного літа виїжджав у гості до свого дідуся.

З кожним днем у гурток вливалися нові члени. В його рамках стало тісно. Тоді й організували в школі географічне товариство.

У товаристві вирішили створити три секції (вивчення рідного краю, загальної географії, топоніміки), а членів секції по вивченню рідного краю називати червоними слідопитами. При товаристві організували прес-центр, якому доручили видавати топонімічний словничок і рукописний журнал. У журналі завели три розділи (відповідно до кількості секцій) і кожному з них дали постійний епіграф. Ось епіграф розділу, який вели члени секції загальної географії: «Скільки користі від географії людському роду, про те легко може зміркувати кожний, хто розуміє, що таке всенародна вигода» (М. В. Ломоносов). Епіграф топонімістів: «Земля — не тільки місце життя людини, вона є книгою, де історія людства записується в географічних назвах» (М. І. Надеждин). Епіграф краєзнавців: «Наша велика Вітчизна починається біля самих дверей твого дому... Чи всі знають свій край? І можна не помітити, як багато цікавого навколо тебе, зовсім поруч. Пізнай і полюби все це». (П. Я. Чаадаев).

Раду товариства обрали з 11 чоловік.

Раді доручили один раз на чверть проводити форум членів товариства, на якому підбивати підсумки роботи секцій, відзначати кращих, присуджуючи їм звання лауреата товариства. Відзнака лауреата — червона

стрічка з написом «Знання, дерзання і творчість — тобі, Батьківщино».

Збори вирішили, що кожний, хто вступає в товариство, повинен зробити вступний внесок: подати археологічну знахідку, запис розповідей старожилів, опис спостережень за місцевою природою, реферат на географічну тему та ін.

Роботу товариства вирішили побудувати на таких засадах: а) не тільки розширювати знання, а й розвивати розумові здібності; б) при виконанні доручень вимагати певних зусиль, кмітливості і обдумування; в) сміливо залучати учнів до дослідницької діяльності відповідно до тематики секцій.

Перед тим як приступити до складання топонімічного словничка за підручником, учителька на занятті секції звернула увагу на різноманітність топонімів Радянського Союзу за їх мовним походженням. Наприклад, назва міста Казань татарського походження (*казан* — котел), річка Зeya в перекладі з евенкійського — *лезо* — «мис», який річка утворює біля впадіння в Амур, річка Ілі по-калмицькому — «іскриста», річка Кама мовою удмуртів — «річка», бухта Тіксі по-бурятському — «пристань», місто Балта у перекладі з молдавської мови — «болото», назви міст Білгород, Новгород — слов'янського походження і т. д.

Топоніміка СРСР — продукт багатонаціональний.

Народи СРСР розмовляють більш як 110 мовами. І всі ці мови брали і беруть участь у творенні географічних назв. Тому зміст багатьох топонімів на перший погляд незрозумілий. Але учні можуть засвоїти переклад і суть тих географічних особливостей або суспільно-історичних подій, з якими зв'язане походження тієї чи іншої назви.

Робота з назвами іншомовного походження вимагає певного самоконтролю, перевірки різних тлумачень термінів і слів. Важливо той чи інший переклад перевірити хоча б у двох-трьох авторів. Так, термін *сахара* в журналі «Техніка — молодежи» (1964, № 6) перекладено словом «пісок», у книзі М. М. Мельхеева «Географические имена» (1961) *сахара, сахра* — «пустинний простір», у підручнику з географії для V класу — «пустиня». Можна зробити висновок, що *сахара* в перекладі з арабської означає «пустиня».

На першому етапі роботи юні топонімісти під керів-

ництвом учительки згрупували в словничок пояснення деяких назв, які є в підручниках з географії СРСР. Словничок ведеться так:

Географічна назва	Переклад	Коментарі
Озеро Байкал	<i>баягал</i> — велике озеро (якут.)	Найглибше озеро на земній кулі (1620 м). За площею Байкал такий великий (близько 31,5 тис. кв. км), що місцеві жителі називають його морем.
Озеро Іссик-Куль	Тепле озеро (киргиз.)	Незамерзаюче гірське озеро в горах Тянь-Шаню.
Річка Єнісей	<i>іондесі</i> — велика річка (евенк.)	Найбільш багатоводна річка Радянського Союзу. Збирає воду з величезної території.
Річка Амур	<i>амар</i> — гирло річки (солонською)	Головна річка Далекого Сходу. Вона починається від злиття Шилки та Аргуні і великим потоком тече через усю південну територію, в значній частині вздовж кордону з Китаєм.
Пустиня Кизилкум	Червоні піски (тюрк.)	Пустиня переважно піщана.
Гірська система Памір	Дах світу (тадж.)	Найвища в Радянському Союзі гірська система.
Гірська система Тянь-Шань	Небесні гори (кит.)	Гірські вершини, вкриті багаторічним снігом; у долини спускаються потужні льодовики, які набагато більші від льодовиків Альп.

Робота над таким топонімічним словником допомогла учням краще вивчити фізико-географічні особливості різних частин СРСР, зрозуміти складніші зв'язки між елементами природи, наприклад, залежність річок від рельєфу місцевості, пустинь від клімату і т. д.

Топонімічний словник географічних назв ведуть за підручником, виділивши окремі розділи для різних видів географічних об'єктів. Вирішили в словник також включити назви тих географічних об'єктів, про які хоч і не згадується в підручнику, але вони часто зустрічаються в пресі (новозбудовані електростанції, канали, нові країни на карті світу тощо).

Паралельно з опрацюванням колективного словника учні ведуть словники індивідуальні, які завжди у них «під руками». Роботу над словником вони тісно пов'язують з роботою над контурними картами, на які наносять

назви морів, гір, річок, заток, проток. Часто знання назви об'єкта полегшує його знаходження на контурній карті. Акуратно заповнені карти приклеюють до словника.

Почали із з'ясування назв морів. Гуртківці енергійно взялись за роботу і швидко відшукали пояснення. Про походження назв Білого, Карського, Охотського морів учні дізналися з журналу «Географія в школе»; назву Азовського і Чорного морів пояснив Сімферопольський історико-краєзнавчий музей; про назви Аральського і Каспійського морів довідалися з «Короткої географічної енциклопедії». Про походження назви Балтійського моря зробили виписку з книги М. Н. Мельхеева «Географічні імена» (1961).

Усі виписки згрупували в алфавітному порядку. Словничок назв морів, що омивають територію СРСР, був майже готовий, коли з'явилась пропозиція до кожної назви подати контурне зображення берегів. За цю роботу охоче взялись юні художники. Хтось висловився також, що добре було б в кінці словничка подати короткий опис Північного морського шляху та історію його освоєння. І ця пропозиція була схвалена. Основна частина словничка мала такий вигляд:

Азовське море в давні часи називалось Сурозьким від назви міста Сурожа (тепер Судак). На березі річки Дон, де вона впадає в море, стояло місто Танаїс — давня грецька колонія. У X ст. місто захопили половці і перейменували його на *Азак* (*Азун*). У XIII ст. Азак стає великим торговельним центром. В народній вимові назва зазнала змін і місто стали називати не Азак, а Азов. Припускають, що після занепаду Сурожа і перетворення Азова в основний морський порт, назва міста поширилась на море і воно стало зватися Азовським.

Аральське море-озеро — від казахського *арал* — острів. Сотні острівців-аралів, що розкинулись між дельтами Сирдар'ї та Амудар'ї дали назву й морю. У давнину море називалось *Хорезмським* (країна Хорезм), згодом — *Синім морем*, від кольору води. Тільки за часів Петра I, коли було уточнено, що воно не з'єднується з Каспійським, закріпилась назва Аральське море.

Балтійське море. Гадають, що назване по імені одного з морських островів — Балтія, на берегах якого видобували янтар.

Далі йшли розробки назв таких морів: *Баренцового, Білого, Берінгового, Каспійського, Карського, Лаптевих, Охотського, Східно-Сибірського, Чорного, Чукотського, Японського*.

Ця частина словничка являла собою великий творчий здобуток учнів, що працюють у секції.

Другий розділ словничка учні присвятили півостровам Радянського Союзу. Їх небагато.

Апшерон — у перекладі з перської *аб* — «вода», *ширин* — «солоний». По іншій етимології — «солодкий, прісний».

Кольський півострів — від назви річки *Кола*, що тече на півострові. Слово *кола* по-фінськи — «риба». Отже, *Кольський півострів* — «рибальський півострів». Його справді могли так називати, бо риба в минулому була основним багатством цього північного краю.

Мангишлак — у перекладі з казахської *менк* — назва одного з ногайських племен, *кишлак* — «зимівник, поселення».

Таманський півострів, Тамань — у перекладі з адигейської мови *темен* — «болото». Рельєф півострова — заболочена низовина.

Челекен — можливо, від тюркського *челюк* — «пустинна, відкрита місцевість, рівнина».

Ямал — по-ненецьки *я* — «земля», *мал* — «кінець». *Ямал* — «кінець землі».

Згодом словник географічних назв поповнився новим розділом — «Назви гір Радянського Союзу». Для цього учні використали окремі статті з БСЭ, «Короткої географічної енциклопедії», книжок І. В. Сергеева «Таємниця географічних назв», М. М. Мільхеева «Географічні імена», Е. і М. Мурзаєвих «Словник місцевих географічних термінів», статті С. Узина «Про походження деяких географічних назв» з журналу «География в школе» за 1963 р., № 3 і 6 та ін.

Алатау — назва гірських хребтів у Середній Азії. У перекладі з киргизької мови *ала* — «пістрявий», *тау* — «гори». В Алатау снігові вершини чергуються з темними зниженнями і перевалами.

Алтай — невисока гірська система в Азії. По-монгольськи *алтан* — «золото», *тау* — «гори», Алтай — «золоті гори», в розумінні благодатні гори, з гірськими пасовищами, покладами золота, міді та інших металів.

Арагац (Алагьоз) — найвища вершина Вірменського нагір'я. По-тюркськи *ала* — «пістрявий», *гез* — «гора», де білі снігові і льодові плями чергуються з темними відблисками гірських порід.

Буреїнський хребет — від назви річки *Буреї*, яка бере початок у гірському хребті. Гадають, що назва річки походить від евенкійського слова *бірая* — «річка».

Далі члени секції географічного товариства розшифрували назви: *Валдай (Вилдайська височина), Верхояцький хребет, Джугджур, Кавказ, Казбек, Каратау, Ключевська сопка, Копетдаг, Мунку-Сардик, Победи, Саяни, Становий хребет, Сурамський хребет, Черського хребет, Ельбрус, Хібінські гори, Яблоновий хребет.*

У Чемеровецькій середній школі учні старших класів зайнялись топонімічними розвідками по з'ясуванню походження назв столиць союзних республік. Цю роботу вони ведуть під керівництвом учителів історії та географії. За порадою цих вчителів старшокласники систематично стежать за журналами «Наука и жизнь», «Техніка — молодежи», «Знання та праця», «Вокруг света», «Пионерия», «География в школе» та щорічником «Земля и люди». Свої повідомлення вони висвітлюють у стінгазеті «Юний географ».

З досвіду можна зробити висновок, що робота учнів по вивченню географічних назв складається з таких компонентів: 1) Створення інтелектуальної потреби з'ясувати топоніми. 2) Бажання учнів задовольнити цю потребу. 3) Підбір топонімів за підручником і класифікація їх по основних розділах програми з географії. 4) Стадія пошуків і праця над доступною інформацією. 5) Аналіз і перевірка даних, добутих з інших джерел. 6) Письмове оформлення результатів. 7) Повідомлення про досягнуті результати (на занятті гуртка, секції, уроці). 8) Оформлення результатів розвідок у стінгазеті, рукописному журналі; ведення топонімічного словничка.

Така послідовність роботи постійно формує в учнів навички і вміння самостійно поглиблювати та розширювати свої знання, розвиває наполегливість у досягненні мети, виробляє навички дослідника. Самостійна робота учнів над різноманітними джерелами виступає як засіб активізації їх розумової діяльності і розвитку пізнавальних інтересів.

Вивчення топонімів України

Часто учні, які закінчили восьмирічну школу, знають, що Памір — «Дах світу», Америка названа по імені італійського мореплавця Амеґіґо Веспуччі, але коли запитати їх, чому вершину Карпат називають Говерлою, як розшифрувати такі назви, як Україна, Галичина, Полісся, як пояснити походження назви обласного центру, вони виявляють цілковиту неспроможність. Тому становить певний інтерес досвід учителів по вивченню топонімічних назв на уроках і в позакласній роботі з географії Української РСР.

Розглянемо методику роботи досвідченого вчителя географії Орининської восьмирічної школи-інтернату Хмельницької області В. М. Дикого по вивченню власних географічних назв в обсязі програми курсу географії Української РСР. Учитель поставив собі за мету зацікавити учнів походженням назв географічних об'єктів своєї республіки. Цього він добивається різними шляхами. При поясненні нового матеріалу спиняється на походженні деяких назв. Такі короткі коментарі викликають в учнів інтерес. У відповідь на різноманітні запитання учнів він часто пропонує їм науково-популярну літературу. Вміле спрямування вчителем позакласного читання розширює загальний кругозір і посилює інтерес учнів до географії.

Коротенькі повідомлення вчителя з топоніміки урізноманітнюють уроки, ілюструють виклад цікавими фактами, що вносить у навчальну роботу конкретність, емоційне забарвлення. При поясненні їх учитель додержує таких вимог: а) основне на уроці — вивчення нового матеріалу; б) екскурс у топоніміку робити зрідка і тільки там, де він потрібний; в) дані топоніміки використовувати для ілюстрування, пожвавлення уроку, поглиблення знань. При такому підході топонімічні дані — не самоціль, вони тільки активізують урок географії.

Не тільки на уроках учні вивчають топоніми. Цю роботу вони проводять і під час туристських походів та екскурсій. Так, перебуваючи на екскурсії в Криму, староста гуртка Віктор Д. зробив такі записи:

«Алушта — місто, виникло на місці давньогрецького укріплення *Алу-Сток*, яке було побудоване в VI ст.

Балаклава — у перекладі з турецької *балик* — «ри-

ба», юва — «гніздо». Місто — один з центрів риболовства на Чорному морі.

Бахчисарай — «палац садів», від татарського *бахчи* — «сад», *сарай* — «палац». У центрі міста височить палац, побудований в 1519 р. і оспіваний О. С. Пушкіним у поемі «Бахчисарайський фонтан».

Джанкой — залізнична станція. У перекладі з тюркської *джан* — «новий», *кой* — «село». Джанкой — Нове Село.

Євпаторія — місто, назване на честь понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (II ст. до н. е.), який володів частиною території півострова.

Феодосія — у перекладі з грецької мови означає «божі дари». Місто дістало таку назву завдяки вигідному географічному положенню та родючості навколишніх земель.

Ялта — в давні часи *Яліта* — від грецького слова *ялос* — «берег». Ялта розташована на морському узбережжі в тихій бухті.

Харакс — район кримських санаторіїв поблизу Ялти. У перекладі з татарського: «огорожений табір».

Херсонес — залишки стародавнього грецького міста біля Севастополя. У перекладі з грецького — «півострів».

Арабатська стрілка — стокілометрова коса, яка відокремлює Сиваш від Азовського моря. Коса дістала назву від турецької фортеці *Арабат*, якою оволоділи російські війська в 1771 р.

Назва *Байдарські Ворота* походить від імені сусіднього села Байдари, яке лежить у центрі долини. У перекладі з татарської мови *бай* — «дірка», тобто великий прохід або ворота.

Сиваш — у перекладі з тюркської — «гниле море».

Улюблене місце туристів — гора *Ай-Петрі* (святого Петра). Історію назви найвищої вершини Кримських гір *Роман-Кош* (1545 м) учні записали з розповіді екскурсоводів. Вони пояснили, що термін *кош* у перекладі з татарської — «місце стоянки». Гадають, що назва *Роман* з'явилась у зв'язку з будівництвом царської (романівської) дороги з Ялти в центральну котловину півострова, яка огинає гірський масив Роман-Кош.

Поверхня Головного пасма Кримських гір *яйла* — «пасовище».

Вершини Кримських гір: *Чатир-Даг* — «шатро-гора», *Аю-Даг* — «ведмідь-гора», *Ак-Даг* — «біла гора».

Водоспад *Учан-Су* — «летюча вода», тобто вода, що швидко спадає з стрімкої скелі.

Печери: *Кизил-Коба* — «червона печера», «*Харанлик-Коба* — «темна печера», *Уель-Коба* — «вітрянна печера».

Учні записали кілька народних легенд про *Ведмідь-гору*, гору *Опук*, гурзуфські скелі-близнята, про те, як виник Бахчисарай.

У легенді про Бахчисарай розповідається, як син хана Менглі-Гірея під час полювання натрапив на двох змій, які билися. Гострими зубами вони шматували одна другу. Коли одна змія знесилася, з хащі виповзла третя. Вона кинулась на переможницю, і почалося нове побоїще. Кільця зміїних тіл миготіли в траві, і не можна було розібрати, де одна змія, а де друга. В азарті боротьби вони відповзли в ліс, і звідти чути було лише тріск гілок.

Син хана стояв і думав про свій рід, про батька. Вони були схожі на ту напівживу змію. Десь іде битва між золотоординцями і турками, а вони сховалися з батьком у фортеці і тремтять від страху.

«Чи вдасться підняти родові Менглі-Гіреїв?» — думав син хана.

Минув деякий час, і напівмертва змія заворушилась. Вона підняла голову і повільно поповзла до річки, опустилась у воду. Набравшись сил, вона перепливла річку і зникла в лісі.

Зрадів син Менглі-Гірея. Це щасливий знак! Рід хана ще воскресне, як ця змія...

Він скочив на коня і швидко поїхав до фортеці. Розповів батькові про те, що бачив біля річки. Вони стали чекати вістей з поля битви. І прийшла довгождана звістка: турки перемогли ординського хана Ахмеда, який колись знищив усіх воїнів Гірея, а його самого загнав у фортецю.

На цьому місці, де боролися дві змії, старий хан наказав посадити сад і побудувати палац. Так виник Бахчисарай — палац у садах. Двох переплетених змій хан звелів викарбувати на гербі палацу. Треба було відобразити трьох змій. Але він цього не звелів: мудрим ханом був Менглі-Гірей.

На воротах ханського палацу в Бахчисараї до цього часу збереглося зображення двох змій у смертельній бійці. Учні сфотографували ханський герб, фасад палацу та окремі кімнати для шкільного музею.

Екскурсія була важливим етапом у підготовці до вивчення Криму. Вона розширила знання учнів про свою республіку. Після екскурсії в учнів виникла думка створити топонімічний словник, який би охопив більшу частину географічних назв, що зустрічаються в підручнику.

Для здійснення цього задуму при гуртку юних географів була створена секція топонімістів. До участі в роботі секції В. М. Дикий залучив учителів мови та історії. Топонімістами стали кращі учні. При плануванні роботи секції враховувались посиленість дослідницьких методів і доступність літератури, яку повинні опрацювати гуртківці.

План роботи гуртка складався з двох розділів: 1) Походження назв обласних центрів України. 2) Виникнення назв основних географічних об'єктів Волинської та Подільської височин і Придністров'я, на яких розташована область.

Врахувавши особливості позакласної роботи з топоніміки, вчитель вирішив, що для учнів досить цих тем на весь навчальний рік. Для опрацювання їх учні утворили ланки по 5—7 чоловік. Робота ланок спрямовувалась так, щоб забезпечити активну участь у ній кожного члена.

Учитель визначив завдання для кожної групи і провів інструктаж: розповів про прийоми самостійної роботи над довідковою літературою тощо. При цьому вчитель накреслив такі етапи роботи з гуртківцями: а) ознайомлення з обсягом топонімічного матеріалу за підручником; б) підбір відповідної літератури; в) опрацювання статей, заміток, довідок про той чи інший топонім; г) фіксація матеріалу і складання картотеки назв; д) систематизація карток і опрацювання словника.

Особливу увагу вчитель звернув на підбір літератури і методику її опрацювання. Для цього він провів з гуртківцями два практичних заняття по складанню картотеки походження назв за «Короткою географічною енциклопедією». Робота захопила учнів. Дехто детально конспектував матеріал, перевантажуючи себе. Учитель

ще і ще раз підкреслював необхідність лише коротких записів походження назв.

Згодом гуртківці потягнулись до окремих статей БСЭ, УРЕ та інших довідників. Коли не вдавалося відшукати розшифровки окремих назв, вони зверталися з листами до редакцій історичних журналів, історико-краєзнавчих музеїв різних областей, наукових установ, які щиро відгукувались на прохання учнів. Використали також розділ «Історія назв» з журналу «Наука і життя» (1962—1964 рр.).

Зібрані з різних джерел та звірені дані про топоніми класифікували в алфавітному порядку. Розділ про назви обласних центрів та міст республіканського підпорядкування Української РСР має такий вигляд:

Київ. За легендою, місто заснували три брати-князі з племені полян Кий, Щек і Хорив. На честь старшого брата вони назвали місто Києвом. Існує й інше припущення: назву дала річка Киянка, яка висохла в XVII ст.

Львів. Місто забудоване в 1256 р. галицько-волинським князем Данилом Галицьким і назване ім'ям його сина Льва.

Вінниця. Місто виникло на території колишніх винокурень (винниць). Інша думка: назва походить від старослов'янського слова *віно* — «придане, посаг, дарована земля».

Аналогічно гуртківці відшукали тлумачення і записали в словничку назви: *Луганськ, Луцьк, Дніпропетровськ, Донецьк, Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Кіровоград, Миколаїв, Одеса, Полтава, Ровно, Севастополь, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Ужгород, Харків, Хмельницький, Херсон, Черкаси, Чернівці, Чернігів.*

З'ясовуючи походження цих назв, учні пригадують причини роздроблення давньоруської держави на окремі князівства, умови, при яких відбулося возз'єднання України з Росією та інші події, які вони вивчають на уроках історії Української РСР.

Словничок учнів знайшов схвалення не тільки в школі. Тепер ним цікавляться сільські лектори, агітатори. Місцевий радіовузол організував для колгоспників дві радіопередачі на тему: «Як виникли назви обласних центрів нашої республіки». Один примірник словничка передано в сільську бібліотеку, щоб ним могли користуватися дорослі читачі,

У випадках, коли назва має різне тлумачення, вчитель вибирає найбільш імовірні гіпотези і уникає зайвого етимологування. Так, відомо, що про походження назви *Карпати* (*Карпатські гори*) поширені дві версії: одні гадають, що назва виникла від албанського *карпе* — «скеля», інші — від доіндоєвропейського *каро* — «камінь». Такий топонім, як *Бескиди*, має близько десяти тлумачень. В. М. Дикий наводить учням лише два найбільш вірогідних пояснення, причому робить це з урахуванням рівня знань і загального розвитку восьми-класників.

Роботу по складанню учнями топонімічного словника до підручника «Географія Української РСР» вчитель розрахував на 4 роки. У наступному навчальному році планується вивчення назв великих промислових і культурних центрів Української РСР, що зустрічаються в підручнику.

Як показує досвід Орининської школи-інтернату, поставлена вчителем захоплююча мета — розкрити таємницю географічних назв посилює інтерес учнів до самостійного набування нових знань, сприяє засвоєнню прийомів розумової діяльності та елементарних навичок дослідницької роботи.

У процесі вивчення назв учні звертаються до довідників, до компетентних наукових закладів, використовують науково-популярну літературу, а цілеспрямованість інтелектуальних зусиль сприяє вихованню любові до праці.

Позакласна робота з топоніміки виявилась важливим засобом розширення міжпредметних зв'язків між географією, історією і мовою. Адже сам топонім є факт мовний, історичний і географічний. У процесі топонімічних занять учні привчаються зіставляти, порівнювати дані різних предметів, знаходити зв'язки між фактами і подіями, взаємозалежність і взаємозумовленість. Розширення міжпредметних зв'язків у свою чергу є передумовою збагачення систематичними знаннями і зростання різносторонньої освіченості учнів.

Учитель історії Староушицької середньої школи Кам'янець-Подільського району Б. О. Юсим організував цікаву роботу по дослідженню назв територіально-історичних областей Української РСР, з якими учні часто зустрічаються на уроках історії, географії, української

літератури. Вивчення назв спочатку він спланував у такій послідовності: Поділля, Буковина, Галичина, Опілля, Волинь, Сіверщина, Слобідська Україна, Донбас, Таврія.

Розмірковуючи над планом, він вирішив дещо змінити його, присвятивши перші заняття гуртка вивченню назв Русь, Україна, що має неабияке значення для патріотичного і інтернаціонального виховання.

Походження назв стали вивчати методом бесід на заняттях історичного гуртка паралельно з вивченням елементів політичної географії та відповідних тем з історії СРСР на уроках.

Подаємо плани окремих бесід.

РУСЬ

1. Критика норманської теорії про варязьке походження терміна *Русь*.

Свідчення історичних джерел про те, що термін *Русь* був відомий у східних слов'ян ще до появи варягів.

2. Збірний характер терміна *Русь* на середньому Подніпров'ї.

3. Поширення терміна *Русь* на давньоруську, Київську державу.

4. Київська Русь — колыска російського, українського і білоруського народів.

5. Застосування Іваном IV (XV ст.) терміна *Росія* для позначення єдиної централізованої держави на відміну від назв удільних князівств.

6. Запровадження Петром I (1712 р.) для всієї сукупності територій, населених як росіянами, так і народами-неросіянами, назви Російська імперія.

Бесіда була емоційно насичена, цікава. Учитель зачитав висловлювання видатних письменників про Батьківщину: М. Ломоносова, В. Белінського, М. Добролюбова, Т. Шевченка, Л. Толстого, М. Шолохова, О. Довженка, В. Сосюри, а також використав репродукції історичних картин В. М. Васнецова «Богатирі», «Після побоїща», О. П. Бубнова «Ранок на Куликовому полі», В. І. Сурікова «Перехід Суворова через Альпи», О. П. Боголюбова «Гангутський бій», Г. К. Савицького «Перші дні Жовтня».

УКРАЇНА

1. Зв'язок терміна *Україна* з словами «край» і «окраїна». Перша згадка назви *Україна* в Київському літопису.

2. Втрата Київською державою самостійності і перетворення київських земель в окраїну — *україну*, яка лежала на краю Литовської, Польської і Московської держав.

3. Закріплення в XVI—XVII ст. назви *Україна* за Середнім і Нижнім Придніпров'ям, де була Запорізька Січ з козацькими вольностями.

Поширення назви *Україна* на віддалені території (Буковина, Сіверська земля і т. д.), де також відбувся процес формування української нації.

4. Закріплення в XVI—XVII ст. назви *Україна* в офіційних документах, літературі, історичних народних піснях і думках як національної.

5. Продовження вживання давнього терміна *Русь* як свідчення спільного історичного походження російського, українського і білоруського народів.

6. Невизнання російським царизмом і панівними класами Австро-Угорщини самобутності українського народу і його мови та застосування таких назв, як Малоросія, Галичина, Угорська Русь і т. д.

7. Послідовне вживання В. І. Леніним терміна *Україна* при розгляді і оцінці питань історії українського народу.

8. Перемога Жовтневої соціалістичної революції і офіційне закріплення назви *Україна* за суверенною соціалістичною державою українського народу.

ДОНБАС

1. Відкриття в 1721 р. російським рудознавцем Капустіним в районі Сіверського Дінця покладів кам'яного вугілля.

Побудова в 1795 р. в м. Лисичанську першої шахти, а в 1795—1797 рр. біля впадіння річки Лугані в Сіверський Донець — першого металургійного заводу. Інтенсивне дослідження родовищ та розвиток вугільної і металургійної промисловості в цьому районі на початку XIX ст.

2. Застосування в 30-х роках ХІХ ст. російським вченим Є. П. Ковалевським терміна *Донбас* для означення згаданої території (в басейні Дону і Сіверського Дінця), багаті покладами вугілля.

3. Поширення назви *Донецький басейн* на вугленосну територію південної частини країни, де тепер Луганська, Донецька, частина Дніпропетровської областей УРСР та частина Ростовської області РРФСР.

4. Донбас — складова частина першої вугільно-металургійної бази Радянського Союзу.

У бесіді на тему «Крим» учитель сказав, що Кримський півострів — земля, яка близько трьох тисяч років тому була вже заселена племенами таврів і скіфів. У силу свого вигідного географічного розташування півострів рано вийшов на арену всесвітньої історії і відіграв значну роль у міжнародному житті античного світу і середньовіччя.

У Криму вступало у взаємовідносини багато народів Східної і Західної Європи, Близького Сходу і Середньої Азії. Кримські міста в давні часи були важливими центрами міжнародної торгівлі і культури.

На землях Криму не раз велись запеклі війни, і кримська земля переходила з рук одних завойовників до рук інших.

Учитель підкреслив, що в Криму, як у великому музеї, збереглося багато пам'яток матеріальної культури різних суспільно-економічних формацій, різних історичних епох і різних культур народів. Згадка про них збереглася в назвах річок, гірських вершин, мисів, заток, міст і поселень. Ось чим пояснюється така велика кількість топонімів різного походження на території півострова.

Грецький історик Геродот, що жив у V ст. до н. е., розповідає про місцевих мешканців — таврів і предків слов'ян — скіфів. Розкопки таврських і скіфських поселень перших віків н. е. дають матеріал, який свідчить про єдині риси культури таврів і скіфів. У IV—III ст. до н. е. на півострові виникла велика скіфська держава, яка зайняла визначне місце в історії Стародавнього світу. Залишки укріплень столиці скіфів — Неполя Скіфського (на місці сучасного Сімферополя) дивують наших сучасників своєю грандіозністю. Скіфська держава досягла найвищого розквіту в часи царювання

Скілура. Грецький географ і історик Плутарх розповідає, що у Скілура було 80 синів. Перед смертю він подав їм в'язку дротиків і наказав переломити кожен з них. Коли сини відмовились, він зробив це сам і заповів їм, щоб вони жили у згоді, тоді залишаться сильними, а роз'єднавшись і ворогуючи між собою, погублять батьківщину.

За ім'ям племені таврів півострів з тих далеких часів називали *Тавром*, *Таврікою*, *Таврідію*.

У першій половині XIII ст. півострів захопили монголо-татарські кочові орди. Столицею татарських намісників стало місто Солхат, яке завойовники перейменували на *Кирим* (*Крим*), що означає «рів, вал». З часом термін *Крим* поширився на весь півострів — володіння татарських феодалів. Те, що Крим оточений з трьох сторін морем і прикритий поясом гір, робило його справжньою природною фортецею. Хазяйнування татар тривало до кінця XVIII ст. Після приєднання Криму до Росії (1783 р.) за півостровом закріпились дві паралельні назви: Крим і стародавня — Тавріда (Таврія). Створена на цих землях губернія стала називатися Таврійською. Таврією називали також частину південних земель України, яка ввійшла до складу Таврійської губернії.

Учитель наголошує, що термін *Таврія* часто зустрічається в творах радянських письменників. Він радить учням прочитати твір О. Гончара «Таврія», в якому майстерно відображено природу таврійських степів, що розкинулись на землях, прилеглих до Криму.

Учитель розповів, що, враховуючи єдність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримом і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 р. з нагоди 300-річчя воз'єднання України з Росією передала Кримську область із складу РРФСР до складу Радянської України. Цей акт сприяв дальшому зміцненню братерських зв'язків між українським і російським народами і відповідав загальним інтересам Радянської держави.

На закінчення вчитель характеризує зростання гірничо-видобувної промисловості, рибні ресурси, розвиток виноградарства і садівництва в Кримській області, підкреслює благодатні кліматичні умови Кримського узбережжя, що є сприятливим для зростання мережі сана-

торно-курортних закладів і перетворенню Криму в здравницю всесоюзного значення.

Досвід багатьох учителів дає можливість зробити висновок, що пояснення географічних назв полегшує їх запам'ятовування, робить більш доступною для дітей географічну номенклатуру. Топонімічний матеріал значно поживляє історико-географічні нариси, без яких неможливе глибоке розуміння минулого і сучасного країни, посилює в учнів конкретне уявлення про історію рідного краю і своєї Вітчизни.

Вивчення російських географічних імен на карті світу

Цікавою ділянкою позакласної роботи з географії є вивчення російських імен на карті світу. Ці імена відтворюють історію багатьох географічних відкриттів і подорожей. Вони нагадують про сміливих людей, які віддали свої сили, а дехто й життя для того, щоб не було «білих плям» на карті світу.

Відповідаючи по карті, учні повинні знати, скільки енергії і зусиль довелося докласти нашим співвітчизникам, щоб повісити цю географічну карту в класі. Знання цих подвигів посилює почуття гордості за досягнення вітчизняної науки, викликає захоплення відвагою і сміливістю російських землепрохідців, капітанів кругосвітніх подорожей, географів-мандрівників, героїв Арктики, виховує в учнів потяг до пошуків і відкриттів.

Роботу по вивченню російських імен на карті світу добре організував учитель географії Мирутинської середньої школи С. Ф. Крамар. Якось на занятті географічного гуртка він прочитав учням кілька уривків з оповідань про подорожі російських землепрохідців, мандрівників і дослідників, показав ілюстрації. Наступна бесіда вчителя так захопила гуртківців, що вони випросили для читання всі книжки, які він приніс із собою на заняття.

Вчитель рекомендував звернути особливу увагу на дитячі роки видатних географів-мандрівників. Відомо, що в біографії кожного з них можна знайти той перший поштовх, який відіграв вирішальну роль у визначенні його шляху в житті і науці. Ломоносов згадував, що

любов до моря прищепив йому батько, а наукою захопила єдина в селі письменна людина — пономар Іван Шумський.

Ф. Нансену стати дослідником Арктики допоміг лижний спорт. На В. К. Арсенєва дуже вплинули описи подорожей Пржевальського, про які він з захопленням читав у юнацькі роки. Видатний кліматолог О. І. Воейков з восьми років вів записи про температуру, вітер, дощ і т. д. П. К. Козлову стати дослідником Центральної Азії допомогла випадкова зустріч і знайомство з Пржевальським. Академік В. О. Обручов згадував, що з дитинства інтерес до подорожей викликала у нього мати, яка розповідала про далекі країни і моря.— Я любив слухати матір,— згадував учений,— і з ранніх літ мріяв стати мандрівником.

Книжки розкривали перед учнями шляхи, якими видатні географи прийшли в науку, показували причини, які допомогли їм з раннього дитинства зосередитися на одному або кількох предметах і присвятити їм все своє життя. Це викликало посилені інтерес до біографій географів, їх життя і діяльності. Учні жваво обговорювали прочитане, дискутували і, звичайно, фантазували. Особливо їх зацікавили читацькі конференції.

Під час підготовки до 100-річного ювілею відомого радянського географа В. О. Обручова гуртківці прочитали його книжки «Плутонія», «Земля Санникова», «В нетрях Центральної Азії». Велике враження справило звернення вченого до молоді: «Щасливої дороги вам, мандрівники, в третє тисячоліття». До ювілейної дати вони виготовили фотомонтаж, присвячений пам'яті видатного географа-мандрівника, схеми маршрутів його подорожей по Сибіру і Середній Азії. У цій роботі їм допомогли сини академіка — С. В. Обручов і В. В. Обручов, з якими учні зав'язали листування.

Поруч з портретом і творами вченого в географічному кабінеті з'явилась контурна карта Сибіру і Середньої Азії, на якій червоним олівцем були окреслені райони, досліджені Обручовим. День пам'яті географа відзначили обговоренням його творчості. Учні прослухали уривки з книжки М. І. Поступальської та С. Д. Ардашнікова «Обручов». Оскільки книжку прочитала більшість гуртківців, вечір вилився в своєрідну читацьку конференцію. Вони виявили бажання продовжити обговорення

книжок про видатних мандрівників і географів із серії «Жизнь замечательных людей».

Наступна читацька конференція була присвячена обговоренню книги А. Алдан-Семенова «Черський». Автор зумів глибоко відобразити сміливий і вольовий характер вченого-самоука, справу якого по дослідженню Східного Сибіру в роки радянської влади завершив В. О. Обручов. Гуртківці звернулися з листом до автора книжки, який повідомив інші цікаві факти про дитячі та юнацькі роки Черського і про його участь у революційному повстанні 1863 р.

Учні також обговорили книжки М. Колесникова «Міклухо-Маклай», А. Таланова «Нансен», Г. Островського «Адмірал Макаров», С. Хмельницького «М. М. Пржевальський», Р. Фреєрмана і П. Зайкіна «Життя і незвичайні пригоди капітан-лейтенанта Головіна» та ін. Вони стали постійними читачами географічного щорічника «Земля и люди». З цього цікавого видання учні довідались про героїчні подвиги сміливих дослідників Арктики Г. Л. Брусілова і В. О. Русанова, про роботу радянських полярних станцій.

Учні придбали альбом «Російські географи і мандрівники» під редакцією Л. С. Берга. В альбомі наводяться портрети і короткі відомості про життя і діяльність більш як 40 видатних російських мандрівників і вчених-географів з XV ст. до наших днів, подано карти з маршрутами їх подорожей. У шкільній майстерні виготовили рамки, помістили портрети географів під скло і створили в географічному кабінеті галерею видатних представників вітчизняної науки.

За книжкою Н. О. Бендер «Імена російських людей на карті світу» юні географи склали таблицю географічних відкриттів, а також календар пам'ятних дат з історії географії. У календарі повідомляються дати життя і діяльності видатних географів, мореплавців, дати знаменних подій в історії географічної науки (експедиції, польоти в космос), дати проголошення радянських республік, країн соціалізму.

Оформлення кабінету динамічне. Тут все збуджує думку учнів, викликає інтерес. «Що ви знаєте про життя і діяльність цього видатного вченого?» Такий напис з'явився одного разу під новою фотографією. Це був портрет Міклухо-Маклая. Протягом кількох днів біля порт-

рета були вивішені географічні афоризми, які належать мандрівникові, картосхеми його подорожей, книжки про його життя і заслуги перед географічною наукою.

«Прочитай, подумай!» — під таким заголовком гуртківці систематично вивішують вирізки з газет і журналів про досягнення радянської науки в освоєнні космосу, вивченні природи Арктики і Антарктики, про новобудови, успіхи радянських астрономічних обсерваторій у вивченні Всесвіту.

У 1963/64 навчальному році географічний гурток школи відзначив такі важливі дати: 50-річчя з дня загибелі російського полярного дослідника Г. Я. Седова (1877—1914 рр.); 50-річчя з дня смерті видатного вченого і мандрівника П. П. Семенова-Тян-Шанського (1827—1914 рр.); третю річницю з дня запуску першого в історії людства космічного корабля «Восток» з космонавтом Ю. О. Гагаріним; 125-річчя з дня народження першого дослідника Центральної Азії М. М. Пржевальського (1839—1888 рр.); 200-річчя з дня смерті (1764 р.) дослідника Арктики С. Г. Малигіна; п'яту річницю з дня спуску на воду першого в світі атомного криголама «Ленін»; 325-річчя (1639 р.) виходу землепрохідця Івана Москвітіна на береги Охотського моря; 50-річчя з дня загибелі російського полярного дослідника Г. Л. Брусилова (1884—1914 рр.).

До кожної знаменної дати члени гуртка підготували короткі повідомлення, фотомонтажі, виставки літератури.

До послуг став усний географічний радіожурнал.

Цікавим і змістовним був виступ учня Сергія А. про життя і наукові подвиги П. П. Семенова-Тян-Шанського. «П. П. Семенов-Тян-Шанський,— сказав він,— був людиною великих і різноманітних здібностей. Цей мандрівник-дослідник, географ, статистик, геолог, ентомолог, мистецтвознавець, топоніміст, державний діяч залишив свій слід у багатьох галузях науки. Він першим здійснив подорож у невідому до того часу гірську країну Тянь-Шань, склав схему гірських хребтів, уточнив місцезнаходження озера Іссик-Куль, відкрив льодовикову область. На його пропозицію і при його підтримці були здійснені експедиції Пржевальського і Міклухо-Маклая. Йому належать 92 наукові праці з різних галузей значення, в тому числі таке багатотомне видання, як «Росія.

Повний географічний опис нашої батьківщини». Понад 30 років він очолював статистичне управління Росії. Працями П. П. Семенова користувалися К. Маркс і В. Ленін. За своє життя географ зібрав і передав Державному Ермітажу колекцію з 700 картин і 3500 гравюр; зібрав одну з найбільших у світі колекцію шкідників і паразитів (800 тис.).

За видатні наукові заслуги П. П. Семенова-Тян-Шанського обрали членом 73 наукових і громадських установ, у тому числі багатьох зарубіжних академій наук. Приставку «Тян-Шанський» до прізвища йому присвоїли в 1906 р. в зв'язку з п'ятдесятиріччям його подорожі в цю гірську країну. На честь вченого його ім'ям названо близько сотні нових видів рослин і тварин, льодовик і пік у Центральному Тянь-Шані, хребет біля озера Кукунор, вершини в Монгольському Алтаї, в Киргизькому Алатау, на Кавказі, Алясці, Шпіцбергені).

Під час підготовки до таких повідомлень важливе значення має раціональна організація розумової праці учнів, зокрема над довідковою літературою. Учитель, ознайомивши гуртківців з основними вимогами до складання текстів виступів, звернув увагу на наявність у книжках предметних і бібліографічних покажчиків, таблиць, карт, схем і розповів, як ними користуватися.

Самостійна підготовка учнів до повідомлень на заняттях гуртка навчає нових прийомів роботи, відмінних від підготовки за підручником. Недаром багато гуртківців кажуть, що підготовка до повідомлень навчила їх готувати уроки: відшукувати основний матеріал, вибирати важливі події, аргументувати висновки конкретними фактами.

Всі підготовлені реферати заслуховувати на гуртку неможливо. Тому вирішили створити рукописний журнал «Глобус» і в ньому вміщувати й інші матеріали. Ось короткий зміст першого номера «Глобуса»:

Дві бухти на півночі Норвегії мають назву Руська. Так названо також острів і дві бухти в протоках Шпіцбергену.

У горах Центральної Азії М. М. Пржевальський відкрив Російський хребет і хребет Російського географічного товариства.

У 1812 р. дослідник І. А. Кусков недалеко від Каліфорнії заснував форт Росс. На північ від Сан-Франціско

над океаном височить гора Російська. На Алясці є Руське озеро, а на Алеутських островах — бухта Слава Росії. Майже в самому центрі Тихого океану розкинулась група островів Росіян, які відкрив Беллінсгаузен.

У 1910 р. французький полярний дослідник Ж. Шарко дав нововідкритим географічним об'єктам в Антарктиді кілька назв, зв'язаних з іменем Росії.

У столиці Уругваю — Монтевідео є вулиця Росії. (Підібрав Степан Н.).

У складі першої російської антарктичної експедиції було чимало морських офіцерів, які брали участь у боях з французькими військами під час Вітчизняної війни 1812 р. Експедиція розпочала свою роботу через сім років після розгрому Наполеона I, тому ще свіжою була пам'ять про перемогу російської зброї. Моряки з гордістю присвоювали імена героїв минулих боїв островам, які вони відкрили в океані і в районі Антарктиди. На карту були нанесені острова імені Волконського, Баркляде-Толлі, Єрмолова, Раєвського, Милорадовича та ін. Горді імена місць, біля яких ворогові завдано нищівних ударів нанесено й на карту Антарктики — острови Бородіно, Малий Ярославець, Смоленськ, Лейпціг, Ватерлоо, Березіна. Приблизно тоді ж експедиція Коцебу відкрила в групі Маршаллових островів атол, який назвала ім'ям Кутузова. (Повідомила Валентина О.).

Гори, гірські хребти, вершини, западини є не тільки на землі, а й під водою. Їм вчені також присвоюють імена.

Радянські гідрологи, вивчаючи дно Північного Льодовитого океану, відкрили великий підводний хребет, який простягається більш як на 800 км, і назвали його ім'ям ініціатора освоєння Арктики, видатного російського вченого М. Ломоносова. Через деякий час у цьому ж океані відкрили другий хребет, який назвали ім'ям Д. Менделєєва. У 1961 р. вчені радянського експедиційного судна «Витязь» на південний захід від острова Цейлон в Індійському океані відкрили підводний гірський хребет, якому присвоєно ім'я російського мандрівника Афанасія Нікітіна.

Радянські геологи біля берегів Антарктиди відкрили підводну западину, яка місцями досягає 1,5 км глибини. Западину названо ім'ям одного з першовідкривачів Антарктиди Лазарева.

У 1960 р. радянські океанологи відкрили підводну гору на північ від Мадагаскару і назвали її ім'ям академіка І. П. Бородіна. (Повідомив Сергій К.).

Наведені повідомлення учні читали з великим інтересом. Проте слід зауважити, що подібні заходи педагогічно ефективні при умові оцінки їх результативності. Тому для виявлення знань учнів і дальшого їх заохочення до вивчення географії в школі час від часу проводились вечори запитань і відповідей. Для цього підбирали такі питання, які вимагають оцінки географічних відкриттів, швидкого орієнтування на карті, повних і самостійних відповідей.

Кращі відповіді заносили до рукописного журналу юних географів. Наприклад:

1. Які географічні відкриття належать Ф. Ф. Беллінсгаузену і М. П. Лазареву? — У 1819—1821 рр. Ф. Ф. Беллінсгаузен і М. П. Лазарев на парусних шлюпах «Восток» і «Мирный» здійснили першу російську антарктичну експедицію. Вони разом з 189 матросами пробули в плаванні 751 день, з них 122 — за 60-ми широтами і 100 днів серед криг та айсбергів. Експедиція проплила більш як 92 тис. км. Ця віддаль у два рази з чвертю довша екватора.

16 січня 1820 р. російські моряки відкрили шостий материк — Антарктиду. Під час плавання експедиція нанесла на карту 29 невідомих островів і всім їм дала російські назви: *Петра I, Лазарева, Завадовського, Анненкова, Рожнова, Мордвинова* та ін. Відкрите біля берегів Антарктиди море команда назвала морем Беллінсгаузена. Російські моряки провели важливі дослідження природи океану. Ф. Ф. Беллінсгаузен перший правильно пояснив причини морських течій, виникнення коралових островів у тропічних морях.

2. Як виникли назви островів *Вайгач, Баранова*? — Острів Вайгач — названий поморами на честь російського морехода XVI ст. Івана Вайгача, який відкрив острів і займався на ньому промислами. Гадають, що назва могла виникнути іншим шляхом, від діалектного терміна *вайгач* — «нанесений, наливний». Острів Баранова знаходиться біля західного узбережжя Північної Америки в архіпелазі Олександра. Названий Російсько-Американською компанією на честь О. О. Баранова, одного з перших дослідників цієї території і керівників компанії.

3. Як були відкриті *Ляховські острови*? — Весною 1770 р., подорожуючи узбережжям материка в районі протоки Дмитра Лаптева, якутський купець Іван Ляхов помітив, що з боку океану на материк прямує велике стадо оленів. Купець пустився у пошуки місць, звідки могли йти тварини. Згодом він натрапив на перший, а потім на другий острів. Ляхову було надано право організувати на островах промисли по добуванню кісток мамонтів і песців. Указом Катерини II острови названо Ляховськими.

4. Яка затока носить ім'я відважної російської жінки-мандрівниці, що брала участь у Великій Північній експедиції XVIII ст.? — *Затока Прончищевої* на півострові Таймир. Марія Прончищева була першою жінкою-дослідником Арктики. У 1736 р. разом з екіпажем на судні «Якутск» під командою її чоловіка вона вирушила в морські простори Півночі. Нестерпний вітер довго кидав судно між кригами в тумані. Більшість команди захворіла. Помер капітан судна. Скоро судно під командою штурмана Челюскіна увійшло в гирло річки Оленьок. На її березі під рушничні залпи поховали тіло Прончищева. Через п'ять днів померла тяжко хвора його дружина. Ім'ям відважної жінки назвали затоку.

5. Як були відкриті *острови Прибилова*? — Перебуваючи на одному з островів Алеутського пасма у 1785 р., штурман Прибилов помітив, що морські котики час від часу зникають з острова, а потім звідкись прибувають знову, причому з молодняком. Прибилов вирішив відшукати місце, де, як він здогадувався, повинно бути лежище цих тварин. Плаваючи в тумані, він натрапив на острів. Наступного року промисловці відкрили ще один острів. Ці острови, що розташовані на північ від Алеутських, названі ім'ям їх першовідкривача.

6. Як відкрили *острів Врангеля* і чому його так названо? — у 1820 р. в Арктику вирушила експедиція під керівництвом лейтенанта Ф. П. Врангеля і мічмана Ф. Ф. Матюшкіна. Їм було доручено уточнити карту Північно-Східної Росії та відшукати на північ від Чукотського півострова землю, про яку ширились різні легенди. У важких умовах арктичного плавання експедиція відкрила Ведмежі острови, але це не була земля, яку шукали мандрівники. На березі Чукотки Ф. П. Врангель і Ф. Ф. Матюшкін з розповідей чукчів довідались

про існування на півночі невідомої землі, куди інколи заходили місцеві мисливці. Чукчі твердили, що літом при ясній погоді цю землю і гори на ній видно з сусіднього мису. Зібрані дані були такі переконливі, що мореплавці на карту Арктики нанесли новий острів і назвали його «Гори, які видно з мису Якану в літній час». Лише через 45 років острову було присвоєно ім'я Врангеля.

7. Хто відкрив *хребет Московський* і *гору Кремль*? Де вони? — Хребет Московський і гора Кремль знаходяться на північній окраїні Тибету; відкрив їх М. М. Пржевальський.

8. Відомий вітчизняний географ і дослідник І. Д. Черський помер у 1892 р. Коли гірський хребет з його ім'ям уперше нанесли на карту нашої країни? — І. Д. Черський народився в 1845 р., вісімнадцятирічним юнаком був засланий царським урядом у Сибір і служив 6 років рядовим солдатом в Омську. Вже тоді він посилено займався самоосвітою, збирав колекції і згодом був прийнятий у члени Російського географічного товариства. За завданням товариства Черський склав схему геологічної будови Сибіру, за що був визнаний видатним вченим. У 1875 р. І. Д. Черський на клопотання географічного товариства здобув амністію і з того часу віддавав усі сили дослідженню гірської країни за Верхоянським хребтом. Ця велика область, площею понад 1 млн. кв. км, до нього ніким не була досліджена. І. Д. Черський відкрив тут три хребти, зробив відповідні виміри і опис окремих частин цієї гірської країни. Під час експедиції він захворів і помер. Після його смерті південний схід Верхоянсько-Колимського краю ніхто не досліджував. Тільки за Радянської влади, в 1926 р., цю справу продовжив академік В. О. Обручов, який відкрив цілу гірську країну. На його пропозицію основний гірський хребет цього краю названо ім'ям Черського. Радянський вчений писав, що це, можливо, останній великий хребет, який можна було відкрити на земній кулі. Хребет Черського вперше нанесли на карту Радянського Союзу в 1927 р.

9. Коли була відкрита *протока Шокальського*? — До 1931 р. на карті архіпелагу Північна Земля була позначена затока Шокальського. Тільки Арктична експедиція 1930—1932 рр. під керівництвом Г. О. Ушакова встано-

вила, що затока Шокальського насправді є протокою. Як згодом писав Ушаков: «Це було нове визначне відкриття. Затока Шокальського з цього моменту зникла з карти. Її місце зайняла протока Шокальського — нові ворота між західною і східною частинами Радянської Арктики».

10. Який радянський вчений відкрив острів у Карському морі за письмовим столом? — На основі вивчення дрейфу судна «Св. Анни», на якому в 1912—1914 рр. відважний мореплавець Г. Л. Брусилов пробирався по північних морях, радянський вчений В. Ю. Візе довів, що рухові судна на схід заважала якась перешкода; такою перешкодою могла бути тільки земля. Вчений точно розрахував її місцезнаходження. Через шість років Арктична експедиція на судні «Г. Седов» (1930 р.), в якій брав участь сам В. Ю. Візе, в цьому місці відкрила острів. Рішенням екіпажу судна його названо *островом Візе*.

11. Де підносяться *піки Пушкіна, Горького, Чехова, Маяковського, Шевченка*? — Пік Пушкіна знаходиться на Кавказі, пік Горького — на Тянь-Шані, пік Чехова — на Сахаліні, пік Маяковського — на Памірі, пік Шевченка — у Сурамському хребті Кавказьких гір.

12. Усі судна, що проходять біля мису, названого на честь відомого російського мореплавця, вітають його підняттям прапора і гудками. Де це відбувається? — Таку честь судна віддають *мису Челюскін* — крайній північній материковій точці Радянського Союзу. Мис названо на честь полярного дослідника С. І. Челюскіна, який вперше описав його і наніс на карту.

13. Імена яких наших вітчизняних вчених увічнено на карті Місяця? — Ломоносова, Лобачевського, Менделєєва, Попова, Ціолковського і Курчатова. Є також море Москви і гірський хребет Радянський.

14. Як з'явився на картах острів Титова? — Перебуваючи в січні 1962 р. у В'єтнамі, Герман Титов разом з президентом Демократичної Республіки В'єтнам Хо Ші Міном вирушили на морську прогулянку. Президент попросив капітана катера зупинитись біля одного з островів. Шлюпка швидко перевезла гостей на золотий пісок маленького пляжу. «Вам подобається цей острів?» — запитав президент радянського космонавта. «Дуже!» — відповів Герман Титов. «Як називається цей острів?» —

звернувся Хо Ши Мін до командира катера. «Він безіменний,— відповів офіцер.— На лоцманських картах він відзначений тільки під № 47».— «Так було досі,— зауважив президент.— На пам'ять про приїзд до В'єтнаму радянського космонавта ми назвемо його іменем Германа Титова».

Знання учнів, які вони здобули на уроках, поєднані з додатковими даними, почерпнутими з художніх творів, довідників, щоденників мандрівників, описів подорожей, піднімали їх географічні уявлення до рівня наукових понять.

Учні зрозуміли, що російські імена на карті світу — це пам'ятники науковим подвигам, доблесті і героїзму російських людей. Вони впевнилися, що є ще багато об'єктів,— які чекають своїх шукачів і першовідкривачів.

Імена видатних діячів вітчизняної науки і техніки, культури і мистецтва відображені не тільки в назвах гірських вершин і хребтів, проток і островів. Їх іменами названо багато міст, особливо нових.

Освоєння нових природних ресурсів, джерел сировини та енергії, будівництво нових фабрик і заводів, рудників викликало появу нових міст по всій країні. За період між всесоюзними переписами 1926 і 1959 рр. на карті СРСР з'явилося понад 700 нових міст. Вже після перепису населення 1959 р. на карту нашої Батьківщини нанесено понад 100 міст.

Ознайомлення з розташуванням нових міст, причинами їх виникнення і вивчення їх назв допомагає учням глибше зрозуміти зв'язок між економічними і географічними явищами.

Учні вирішили виготовити для географічного кабінету контурну карту СРСР і нанести на неї міста Радянського Союзу, названі на честь видатних людей, та нові міста, які виникли за Радянської влади. Для цього вчитель порадив зібрати дані про міста, які названо на честь а) видатних партійних і державних діячів, б) вчених і діячів культури, в) історичних осіб, а також г) інші назви нових міст.

Учні потягнулись до газет, журналів, календарів. Вони робили вирізки і виписки про міста, бо треба було не тільки відшукати назву, а й підготувати коротеньку характеристику міста, вказати, де воно розташоване,

коли засноване, чому саме так названо, які заслуги людини, чие ім'я увічнено в назві міста. Вони виготовляли умовні позначки нових рудників, шахт, гідроелектростанцій, нафтопромислів, лісорозробок, целюлозно-паперових комбінатів тощо, щоб таким способом вказати на промислове, економічне значення міста.

Настав довгожданий день оформлення карти. Першими були позначені міста: Енгельс, Ленінград, Ленінабад, Ленінакан, Ульяновськ, Свердловськ, Орджонікідзе, Дніпропетровськ, Дзержинськ, Дніпродзержинськ, Кіров, Кіровоград, Кіровабад, Куйбишев, Калінін, Калінінград, Урицький, Цюрупинськ, Ногінськ, Загорськ, Кінгісепп, Артемівськ, Фрунзе, Котовськ, Чапаєвськ, Фурманово, Лазо, Щорс, Ватутіне, Панфілов, Черняхівськ, Торез, Тольятті, Георгіу-Деж. Далі на контурній карті позначили міста, названі на честь вітчизняних вчених і діячів культури: Абай, Арсенєв, Бурденко, Вахрушево, Верещагіно, Горький, Губкін, Джаліль, Джамбул, Докучаєвськ, Жуковський, Івано-Франківськ, Карпінськ, Кропоткін, Комаров, Корсунь-Шевченківський, Ломоносов, Мічурінськ, Нестеров, Некрасовське, Павловськ, Пржевальськ, Пушкін, Радішево, Репіно, Руставі, Чаплигін, Чехов, Чернишевський. На карті також з'явилися міста, названі на честь історичних діячів: Пугачов, Салават, Хмельницький, Суворов, Багратіон.

Щоб полегшити пошуки в періодичній пресі назв нових міст і занесення їх на карту, вчитель порадив вписані назви поділити на 4 групи: а) міста, у назвах яких друга частина — *горськ*, вказує на міський тип поселення; б) міста, у назвах яких перша або друга частина вказує на місце їх розташування; в) міста, назви яких походять від корисних копалин; г) інші назви.

Скоро на шкільній карті з'явилися: Бокситогорськ, Дивногорськ, Електрогорськ, Горячегорськ, Залізногорськ, Зеленогорськ, Каменегорськ, Лісогорськ, Леніногорськ, Мідногорськ, Нефтегорськ, Світлогорськ, Солігорськ, Солнечногорськ.

Потім на карту були нанесені: Амурськ, Ангарськ, Байкальськ, Всевожськ, Верхнекамчатськ, Красноперекоськ, Красноуральськ, Лісозаводськ, Магнітогорськ, Нефтекамськ, Новокуйбишевськ, Новомосковськ, Новокузнецьк, Нижнекамськ, Цимлянськ та ін.

Після завершення роботи над картою секція юних

топонімістів виділила чотирьох учнів, які мали збирати відомості і наносити на карту нові міста, про появу яких повідомляється в періодичній пресі.

Черговий Віталій Ш. вніс пропозицію звернутися з листом до шкіл нанесених на карту 226 міст, щоб вони прислали на ім'я нашого гуртка фотографії, листівки з пейзажами, зображенням історичних та пам'ятних місць. Незабаром бібліотека географічного гуртка поповнилася брошурами і книгами Н. Г. Комарова «Город Киров», І. В. Комара «Свердловск», В. В. Воробйова «Города южной части Восточной Сибири», М. К. Юрасова «Города Омской области» та ін.

Через кілька місяців поруч з картою з'явилися альбоми «Нові міста України», «Нові міста Сибіру», «Нові міста Казахстану» тощо.

Зібрані за кілька років фотографії і листівки стали цінним наочним матеріалом. Ми їх акуратно систематизуємо і зберігаємо в альбомах.

Вивчаючи географію нових міст на карті СРСР, учні переконуються, що поява їх зв'язана з невинним розвитком економіки нашої країни, з освоєнням нових природних ресурсів, місць сировини і джерел енергії.

Нові міста докорінно змінюють лице сибірської і далекосхідної тайги, казахських степів і середньоазіатських пустинь. Вони стають новими центрами культури, різко поліпшують умови життя трудящих, їх добробут, перетворюються в рушійні центри економічного розквіту найвіддаленіших і відсталих у минулому районів країни.

Поява нових міст і особливо міст-супутників сприяє кращому розміщенню підприємств та житлових масивів у зелених зонах з новим архітектурним плануванням і всіма побутовими вигодами.

Вечори на тему «Географічні імена викривають колонізаторів»

Топоніміка є важливим засобом інтернаціонального виховання учнів. Назви країн, річок, гір, міст Азії, Африки, Америки показують, як протягом віків колонізатори стирали стародавні народні імена і заміняли їх чужоземними, принесеними на лезі меча.

Тому заслуговує на увагу досвід Миньковецької середньої школи Дунаєвського району. При школі працює клуб інтернаціональної дружби. На вечорах клубу, присвячених країнам, що звільняються від колоніального рабства, часто розповідається про географічні імена, які викривають колонізаторів. Крім цього, комітет комсомолу і рада піонерської дружини часто проводять учнівські форуми миру, відзначають дні народження нових країн, влаштовують мітинги солідарності з молоддю, яка бореться за визволення.

Цікаво пройшов інтернаціональний вечір, присвячений ознайомленню учнів з топонімікою Африки. У клубі були вивішені фотомонтажі: «Африка бореться», «Народи Африки рвуть кайдани колоніального рабства», «Вільна Африка», підготовлена вітрина статей з «Комсомольської правди» про молодих борців, які прославились у визвольній боротьбі своїх країн, альбом листів студентів Університету дружби народів імені Патріса Лумумби. Хор підготував ряд пісень, танцювальна група — кілька танців африканських народів.

Вечір відкрився освітленням великої географічної карти Африки. Схвильовано звучать слова учениці X класу Галини С. про багатостраждальну історію цього континенту. Вона розповідає, що навіть його назва — чужоземного походження. Гадають, що в її основі лежить римська назва африканського племені афрів, яке населяло область стародавнього Карфагену. Після знищення Карфагену римляни тут створили провінцію *Африка*. Згодом назва поширилась на весь материк.

Місто і порт *Александрія* названо на честь *Александра Македонського*, який з мечем і огнем пройшовся по північній Африці.

Початок загарбання африканського материка в середні віки поклали португальці. Тому не випадково ланцюг португальських назв оперізує все західне узбережжя континенту.

Бухта *Ріо-дель-Оро* названа так португальськими завойовниками, які прийняли її за річку, в басейні якої лежать золоті розсипи. Такі назви, як *Берег Слонової Кості*, *Невільничий Берег*, *Золотий Берег* — нагадують про хижацьку експлуатацію природних багатств. У них відчуваються звуки кайданів, які принесли місцевому населенню португальські колонізатори.

Сьєрра-Леоне — країна в Західній Африці. У перекладі з португальської мови — «Хребет левиці».

У XV ст. португальці невеличкій річці, яка впадає в Гвінейську затоку, дали назву *Камерун* — «річка креветок». Згодом ця назва перейшла на розташовану поблизу вулканічну вершину, а далі і на всю країну.

Слідом за португальцями свої хижацькі щупальця в тіло Африки запустили голландські загарбники. Річка *Оранжева* була названа на честь Оранської династії в Нідерландах, а ім'я Маврікія Оранського було присвоєно острову *Маврікій*.

Друга половина XIX ст. — період поділу і перерозподілу африканського континенту між Англією, Францією, Німеччиною, Італією і Бельгією. На землях африканських народів з'явилися сотні нових чужоземних назв. Ім'ям британського міністра колоній Батерста (початок XIX ст.) названо столицю Гамбії — *Батерст*.

На старих географічних картах узбережжя сучасної Ліберії мало назву «Перцевий берег». Назва *Ліберія* — «вільна» — виникла в середині XIX ст., коли сюди переселились колишні негри-раби із США. З цим же періодом зв'язана назва столиці республіки — *Монровія*, названа так на честь американського президента Монро. За його участю проходила колонізація африканського узбережжя американськими неграми.

Назву столиці Республіки Габон *Лібревіль* дали невільники, які втекли з рабовласницького корабля. Лібревіль у перекладі з французької мови означає «вільне місто». Нині це великий порт в Екваторіальній Африці, через який вивозять головне багатство Габону — ліс.

Преторія — столиця Південно-Африканської Республіки. Так вона названа на честь першого президента буржуазної республіки Трансвааль М. Преторіуса. Він був учасником і організатором численних кривавих походів європейських поселенців проти корінного населення Південної Африки. Відтоді Преторія є політичним і ідеологічним центром південноафриканських расистів.

Назва *Родезії* пішла від імені Сесіля Родса — одного з найжорстокіших англійських завойовників Африки. Оселившись у цій країні з кінця минулого століття, білі поселенці й тепер проводять тут політику, гідну Родса.

Столицю республіки Чад — місто *Форт-Ламі* названо так по імені командира французьких окупаційних

військ Ламі, який загинув у період колонізації Центральної Африки.

Столиці Південної Родезії — *Солсбері* присвоєно ім'я маркіза Роберта Солсбері — англійського прем'єр-міністра кінця ХІХ ст., який організував колонізацію Англією великих районів у Південній і Центральній Африці.

Ім'ям англійського короля і королеви названо озера *Альберта* і *Вікторія*, а ім'ям англійського міністра колоній *Кімберлі* — найбільше в Південно-Африканській Республіці родовище алмазів. Озеро *Рудольфа* названо ім'ям спадкоємця австро-угорського трону принца Рудольфа, місто *Браззавіль* — ім'ям французького мандрівника П'єра Бразза.

Колонізатори африканським народам дали ряд презирливих назв: бербери — «варвари» (самоназва народності імаджиген — «вільний народ»), готентоти — голландське «заїки», бушмени — голландське «люди з хащ» та ін.

Доповідач підкреслила, що в цих назвах як у дзеркалі відображена історія колоніальних загарбань в Африці.

Галину С. змінює Петро Г. Він звертає увагу на чітко окреслені кордони нових країн, що з'явилися на карті Африки. Учні уважно слухають коротку і виразну розповідь про нові удари по колоніальній системі, розповідь про те, як з флагштоків резиденцій англійських, французьких, бельгійських губернаторів спадають штандарти і на їх місце піднімаються в небо різноколірні прапори нових держав.

Визволені народи Африки знімають з політичної карти континенту ненависні назви і поновлюють свої, національні. Немає більше Бельгійського Конго, Французької Західної Африки. На місці Золотого Берега з'явилася суверенна держава ганців — *Гана*, острів Мадагаскар, який заселяють переважно малагасі, став називатися Малагасійською Республікою. Північна Родезія, в минулому англійська колонія, в 1964 г. здобула незалежність і прийняла назву *Замбія* від річки Замбезі. Загарбані території в Центральній Африці англійські колонізатори колись назвали Центральна Британська Африка. У 1907 р. ці володіння перейменували на протекторат *Ньясаленд* за назвою озера *Ньяса* — «велика вода». В результаті тривалої боротьби проти колонізаторів народ

здобув незалежність. І стародавня назва *Малаві* стала тепер відомою всьому світові.

Близько шестисот років тому негритянське плем'я *еве*, яке кочувало в долині річки Нігер, переселилося ближче до океану, в район озера *Того*, що мовою еве означає «за морем». Згодом ця назва поширилась на всю місцевість, яка вузькою стрічкою простяглася вздовж берега Західної Африки. Територією Того володіли португальські, потім німецькі колонізатори, після першої світової війни країна стала французьким протекторатом. Європейські «опікуни» нещадно грабували країну, перетворили її на ринок дешевої робочої сили. Лише в 1960 р. тоголезці добилися незалежності і проголосили свою державу *Тоголезькою Республікою*.

30 червня 1966 р. уряд Республіки Конго перейменував столицю країни Леопольдвіль (названа була ім'ям бельгійського короля Леопольда) в *Кіншасу*, м. Стенлівіль на м. *Кізангані*.

Доповідачам було задано близько двох десятків запитань. Багато учнів допитувалось, де можна додатково прочитати про походження назв нових країн Африки. Доповідачі поділилися своїм досвідом. Вони повідомили, що основні дані з топоніміки Африки знайшли в журналі «Вокруг света», «Краткой географической энциклопедии», БСЭ, в газетах «Известия», «Комсомольская правда», щотижневику «За рубежом».

На вечорі учень Василь М. розповів таку легенду про патріотизм африканців, про їх любов до рідної землі.

«Багато-багато років тому, коли земля Африки ще вся належала її справжнім господарям — африканцям, в Африку прибуло кілька європейців. Вони побували майже в кожному кутку континенту і скрізь склали карти гір, шляхів, річок. Звістка про них долинула до африканського вождя. І коли мандрівники вже збирались відпливати, його слуги зупинили їх і попросили зняти черевики. Вони старанно обтрусили взуття, зскребли з нього грязюку і тільки тоді повернули європейцям. Ті здивувались: який дивний африканський закон!

— Для чого ви це зробили? — запитали вони.

І тоді посланці вождя відповіли:

— Наш владика зичить вам щасливої дороги, а ще він просив вас переказати: «Ви прибули сюди з далекої країни. Ви побачили своїми очима чудову землю Африки,

найкращу частину світу. Ця земля дорога нам, в неї ми кидаємо зерно, ховаємо мертвих, ми лягаємо на ній спати, коли відпочиваємо від праці і втоми, на її луках випасаємо свою худобу. Стежки, якими ви йшли з долин у гори, з степів у ліс, протоптали ноги наших предків, наші ноги і ноги наших дітей. Вона і мати, і батько, і рідний брат для нас. Ми виявили гостинність, ми підносили вам коштовні подарунки. Але земля Африки — найрідніше, найближче і найдорожче, що є в нас, і тому ми не можемо віддати бодай порошинку цієї землі».

Легенда схвилювала учнів.

Далі група учнів виконала кілька ганських і малійських народних пісень та танців, інші декламували вірші африканських поетів, переказували легенди (всього п'ять) народів африканського континенту, які вони відшукали в журналі «Иностранная литература».

Закінчився вечір прийняттям тексту листа студентам Університету імені Патріса Лумумби, піснями «Давайте дружити» та «Гімн демократичної молоді». Було вирішено організувати для піонерів клуб різноколірних галстуків, а наступний вечір присвятити країнам Латинської Америки.

І знову в клубі інтернаціональної дружби звучать розповіді учнів про винищення білими колонізаторами корінного населення американського континенту, про те, як шлях меча і хреста відзначений на географічній карті.

Учень X класу Дмитро К. розповідає: «У 1500 р. португальський мореплавець Г. Кортіріал відплив від Азорських островів на північний захід і на 55° пн. ш. досяг якогось високого берега. Прибулих гостинно зустріли місцеві жителі, красиві, високі на зріст індіанці. Але доброзичливі і простодушні діти природи були надто довірливими. Португальці бачили в них лише рабів для своїх колоній. Віроломно захопивши кількох індіанців, вони відпливли додому. Відкриту ними землю назвали *Терра де Лабрадорес*, що в перекладі з португальської мови означає «Земля орачів». Назва поширилась на весь великий півострів, який стали звати просто *Лабрадором*.

Відкриття і заселення Америки європейськими колонізаторами було зв'язане з фізичним винищенням місцевого населення, поверненням його в рабство. Племена індіанців вони не визнавали за людей. Політика грабежу

і розбою знайшла своє відображення в таких географічних назвах нового континенту.

Манхаттан — острівець, який став центром Нью-Йорка; мовою знищеного племені ірокезів означає «там, де нас обдурили». Острів купили спекулянти-колонізатори в ірокезів за безцінь. Назва влучно характеризує обман колонізаторами місцевого населення. Назва озера *Невільниче* сама говорить за себе. У 1682 р. англійські ділки, добувши документ про виділення їм великої території в Північній Америці, заснували місто і назвали його *Філадельфія*. Назва походить від грецьких слів «любов» і «брат», тобто братерська любов. Назву вибрали з розрахунком, що в місті прихильники різних релігій, а також білі та індіанці житимуть як «брати».

Доповідач підкреслює, що боротьба народів Латинської Америки за своє визволення, за незалежність точиться багато років. Свої слова він вдало ілюструє походженням назви країни *Болівії*. Назва зв'язана з ім'ям видатного діяча визвольної війни в Латинській Америці проти іспанського панування на початку ХІХ ст. — Сімона Болівара. Навчаючись в Європі, Болівар став прихильником суспільних ідей французьких філософів-просвітителів. У 1813 р. він очолив визвольну боротьбу в Венесуелі проти іспанського панування. У 1816—1819 рр. під керівництвом Болівара були розгромлені іспанські війська і створена республіка Велика Колумбія. У 1822—1824 рр. Болівар подолав останню твердиню іспанців — Верхнє Перу, яке було оголошене незалежним і на честь Болівара назване *Болівією*. Ім'ям національного героя названо також місто у Венесуелі — *Болівар*.

Мрії народів латиноамериканських країн про визволення від засилля американського імперіалізму в наш час здійснилися вже на «Острові Свободи» — Кубі. Героїчна боротьба кубинців за мир і побудову соціалізму в своїй країні є взірцем для всіх трудящих американського континенту.

Проведення таких вечорів сприяє вихованню учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму, викликає почуття поваги до народів, які борються за своє визволення, розширює загальний кругозір і політичну свідомість учнів, дає їм нові знання, які вони з успіхом застосовують на уроках.

Стінгазета «На різних меридіанах»

Велику роль у позакласній топонімічній роботі може відіграти стінна газета географічного гуртка. Створення географічної бібліотеки, систематичне стеження за географічними новинами, захоплення науково-популярними журналами різко збільшило в Городоцькій середній школі приплив учнів до гуртка цікавої інформації з географії і топоніміки. Прес-центр вирішив зробити її надбанням усіх учнів. Так у школі з'явилась нова стінгазета — «На різних меридіанах», і кожний мав право опублікувати в ній цікаві топонімічні розвідки. Такі матеріали привертали увагу учнів, викликали обмін думками. Дискусія біля нових публікацій — це колективне обговорення без поділу на здібних і нездібних, закоханих у географію і просто таких, які вивчають її в обов'язку підручника. Така робота виявилась корисною ще й тим, що вона спрямована до всіх учнів і для кожного відкриває можливість показати свою ерудицію і обізнаність.

Учні любовно оформляли заголовки до матеріалів стінгазети, виконували рисунки, під керівництвом учителя старанно підбирали матеріал.

Ось ряд повідомлень, підготовлених учнями за матеріалами журналів і науково-популярної літератури.

Мешканців американського міста Детройта недавно здивувало надруковане в місцевій газеті повідомлення метеорологічної служби: «У Раю сьогодні було холодніше, ніж у Пеклі». Виявилося, що в розташованому в штаті Мічиган містечку *Парадайс* (що означає «рай») термометр в цей день показував -20° , а в містечку під Детройтом — *Хелл* (що означає «пекло») була зареєстрована температура $+5^{\circ}$. (Повідомив Дмитро Г. за журналом «Вокруг света», 1961, № 10).

Музична географія. Півострів *Бетховена*, гори *Ліста* і *Гріга*, острови *Глінки*, льодовики *Моцарта*, *Генделя*, *Баха*, бухти *Мендельсона*, *Верді* і *Шуберта*. Де все це? В якомусь казковому краї чудової музики? — Ні, ці назви зустрінемо на карті Антарктиди, на Землі Олександра І. (Повідомив Василь Ж.).

Самий південний острів Європи — *Таріфа*. Чи має він щось спільне з відомим економічним терміном та-

риф? — Щоб відповісти на це запитання, простежимо деякі історичні події, що відбувалися на острові.

На початку VIII ст. острів захопили арабські війська, як очолював Таріф Бен Малик. Острів, що стоїть на шляху з Африки в Європу, араби перетворили в неприступну фортецю і назвали його на честь свого полководця. Протока між Африкою і Європою тепер опинилась під контролем арабів. З цього вони вирішили мати вигоду. Всі кораблі, які проходили через протоку, повинні були зупинятись біля острова і платити мито. Правитель Таріфа розробив цілий реєстр розміру плати залежно від величини судна і його занурення у воду. Звістка про таке вигідне діло швидко поширилась по узбережжю Середземного моря, — багато приморських міст і собі встановили таке мито і назвали його тарифом. (Повідомив Гена Л. за журналом «Вокруг света», 1963, № 9).

Чикаго — один з великих промислових центрів США. Але не повезло місту з назвою. Слово *чікаго* мовою індіанців означає «вонючий». Цим словом місцеві жителі називали болотисту низовину, де згодом було збудоване місто. (Повідомив Степан Е.).

Країни Центральної і Південної Америки називаються латинськими. Чому? — Латинська Америка — загальна назва країн, які займають частину Північної Америки і всю Південну Америку. Державними мовами в країнах Латинської Америки є: в Бразилії — португальська, в Гаїті — французька, в усіх інших — іспанська. Всі названі мови розвинулись на основі латинської. Ось чому ці країни називають *Латинська Америка*.

Через деякий час кількість юних кореспондентів по-троїлась. До газети стали писати не тільки любителі географії, а й ті, хто захоплюється історією, мовою, ботанікою та іншими предметами. Тому стали випускати тематичні номери.

Цікаву підбірку присвятили взаємозв'язкам між іменами людей і назвами географічних об'єктів. Так: *Адріан* — житель м. Адрії. Від назви міста походить також назва Адріатичного моря. *Анатолій* — мешканець Анатолії (історична область Малої Азії). Грецьке слово *анатолі* — «схід». *Аркадій* — житель Аркадії (центральної області стародавньої Греції). *Капітоліна* — та, що народилася на одному з семи римських горбів, який має наз-

ву Капітолій. *Лариса* — від назви грецького міста Лариса. (Інші гадають, що від грецького слова *ларос* — «солодка»). *Лідія* — від назви провінції в стародавній Греції — Лідії. *Роман* — римлянин, уродженець Риму. Рим по латині — *Рома*, звідки Романія — Румунія, в минулому римська провінція. (З книжки Л. Успенського «Слово о словах. Ты и твое имя». Повідомили Капітоліна Г., Лариса М.).

Загальноживані слова, які дали початок іменам і географічним об'єктам: *Меланія* (грецьке) — «смаглява». Від цього кореня походить назва групи островів в Океанії — *Меланезія* — «острови смаглявих». *Пелагея* (грецьке) — «морська». Географічний термін, архіпелаг того ж кореня. *Родіон* (грецьке) — «рожевий». Острів *Родос* — «рожевий острів». *Софія* (грецьке) — «мудрість». Столиця Болгарії — *Софія* названа на честь храму святої Софії. *Флорес* (лат.) — «квітка». Назва італійського міста *Флоренція* — «квітуче місто». (Повідомили Фрол Г., Софія М.).

Афганістан, іранською мовою — «країна афганців» (*стан* — «країна»). Назва походить від міфічного родоначальника народу Афгана.

Камбоджа — назва походить від міфічного родоначальника кхмерських племен принца *Камбу*. Камбоджа — «сини Камбу». (Повідомив Мирон Г.).

Болгарія — назва походить від імені тюркського кочового племені болгар, яке з V ст. жило на Волзі, а в VII ст. перекочувало на Дунай, де асимілювалося з місцевим слов'янським населенням. Племя дало народові тільки назву і не залишило помітних слідів у мові.

Польща — від назви народу; поляки — жителі рівнин, поля.

Угорщина — по імені мадьярів, угрів, які в IX—X ст. перекочували з Передуралля в Середньодунайську низовину і асимілювалися з місцевим населенням. Столиця Угорщини *Будапешт* названа по імені двох міст: *Буда*, що по-слов'янському означає «хижа, шалаш», і *Пешт* — «печера», які, об'єднавшись, утворили одне місто — столицю країни.

Монголія — назва походить від основного населення країни — монголів. Монголи X—XI ст. відомі під іменем *менгу*, *монгу*, *монголи*, у перекладі — «хоробрі, переможні».

Куба — острів, відкритий у 1492 р. Колумбом і названий по імені міста Куба, яке стояло в центрі острова. Значення слова не з'ясовано. *Гавана* — столиця Куби, названа по імені племені гавана, яке колись тут жило. (Повідомив Мирон Г.).

Історик Христофора Колумба Лас Казас розповідає, що під час своєї останньої подорожі великий мореплавець нарешті досяг материка Америки. Він висадився на берег і підняв прапор Іспанії. При цьому важкоозброєні іспанці трохи не потопилися, бо біля самого берега було дуже глибоко. Через це Колумб назвав відкриту місцевість Ондурас, тобто «Країна безодні». Дещо змінена назва — *Гондурас* — дійшла до наших часів... Тепер так називається розташована тут невелика країна Центральної Америки. (Повідомив Сава А.).

Один з найбільших півостровів Європи називається *Балканським* за назвою невисокого гірського пасма, що простягається в його центральній частині на території Народної Республіки Болгарії. Цікаво, що ця назва з'явилася на карті Європи порівняно недавно і до того ж внаслідок непорозуміння. Неймовірно, але факт, що аж до середини минулого століття географи мали досить химерне уявлення про розташування і напрям гірських хребтів на півострові. Причиною такого тривалого існування «білої плями» в Європі були досить напружені відносини між європейськими країнами і Туреччиною, під багатомісячним ярмом якої перебували слов'янські народи, що населяють цю велику територію. Лише в 1859 р., скориставшись з щойно укладеного між Францією і Туреччиною союзу, французький географ Амі Буе домогся дозволу турецького уряду дослідити європейську частину тодішньої турецької імперії. Та повної свободи він все ж не мав. Під виглядом охорони від бандитів ученого весь час супроводжував, як почесний ескорт, загін турецької кавалерії. Коли дослідник минув рівнинні райони сучасної північної Болгарії і на горизонті побачив гори, він спитав командира загону, як вони звуться. «Балкан», — почув він у відповідь і наніс цю випадкову назву на карту. Тимчасом у перекладі з турецької мови це означає просто «гори». Болгари називають Балканські гори *Стара-Плїніна*, тобто «старі гори». Окремі вчені гадають, що основою топоніма «Балкани» є поширене слово *балка*. (Повідомив Віктор Ю.).

Частину повідомлень газета вміщувала у формі запитань та відповідей, що привертало більшу увагу учнів.

1. Чи правда, що, подорожуючи по Югославії і не виїжджаючи з цієї країни, можна побувати в Римі і Вінниці? — Так, у цій країні є чотири Рими, три Вінниці. Коли югослав каже: «Я збираюсь побувати у Вінниці», то це ще не означає, що він має намір приїхати до Радянського Союзу. Він може просто мати на меті Вінницю, розташовану на території Словенії. Проте з такою ж вірогідністю можна твердити, що це Вінниця в Македонії або в Боснії чи Герцеговіні.

Якщо югослав заявляє, що скучив за своїми друзями в Литві або Білій Церкві й бажає до них навідатися, він не обов'язково задумав вирушити до далеких берегів Балтійського моря або на Україну. Містечко Литва є в Боснії, дві Білі Церкви — в Сербії.

Коли югослав каже, що він народився в Римі, ви, звичайно не сумніваєтесь: мова йде про «вічне місто» на берегах Тібру. Не поспішайте! Він міг народитися у будь-якому з чотирьох населених пунктів Югославії, які мають ту саму назву, що й італійська столиця.

Цим географічні каверзи не закінчуються. В Югославії є також Берлін, Відень, а поблизу Адріатичного узбережжя розкинулось хорватське місто Києво, що дуже нагадує назву української столиці. (Повідомив Петро П.).

2. Де розташований архіпелаг ім. 8 Березня? — У 1956 р. радянська Антарктична експедиція на дизель-електроході «Обь» відкрила в Антарктиці архіпелаг з трьох островів і назвала його на честь Міжнародного жіночого дня архіпелагом ім. 8 Березня.

3. Скільки на території США міст, що мають назви Париж, Москва, Варшава? — Разом з колонізацією Америки європейці перенесли на новий континент назви своїх попередніх місць проживання. Так, тільки в США налічується 12 населених пунктів з назвою Париж, 10 — Варшава, 8 — Москва.

4. Яку країну інколи називають «Острівна Індія». Скільки островів входить до її складу? — Індонезію. У перекладі слово Індонезія — «Острівна Індія». За підрахунками голландців до складу Індонезії входить 3012 островів, американські географи налічують 3056, індонезійці — 3009. Часті землетруси, виверження вулканів,

швидкий ріст рифів примушують постійно вносити на карту поправки. Одні острови опускаються в море, інші несподівано з'являються з-під води.

5. Слово Гренландія означає «Зелена країна». Чому острів, територія якого на 80% вкрита вічним льодом, має таку назву? — У 982 р. з Ісландії вигнали за вбивство норвежця Еріка Рижого. Запливши на незнайомий острів, він побачив вкриті зеленим мохом підвищення і рівнини, тому нову землю назвав «Зеленою країною». Згодом ця назва закріпилась за островом на всіх картах світу.

6. Відомо, що ім'ям Колумба названо одну з республік у Південній Америці, штат у США, місто біля входу в Панамський канал. Дехто вважає, що його ім'ям названі порт і столиця Цейлону Коломбо. Чи правильне таке твердження? — Ні. Назва столиці Цейлону, ймовірно, походить від сингалезького слова *корумбу*, що означає «гавань».

7. Чому архіпелаг на південь від Африки має назву Вогняна Земля? — Магеллан у 1520 р., пропливаючи в цьому районі, побачив на невідомих островах багато вогнищ. Місцеві жителі їх запалили як сигнал небезпеки. Магеллан назвав острів «Землею вогнів». Згодом за архіпелагом закріпилась назва Вогняна Земля.

8. Біля одного з материків з води виступає острів, названий ім'ям тварини, яка живе тільки на цьому материку. Як називається цей острів? — Острів Кенгуру, розташований поблизу південного узбережжя Австралії. (Повідомив Василь Л.).

Учнівська стінгазета, звичайно, не обмежується доведенням до школярів географічної інформації лише топонімічного характеру. Редколегія з допомогою своїх кореспондентів підбирає й інші цікаві матеріали, які важливі для розширення загального кругозору учнів. Ось одна з таких підбірок.

У 1949 р. льотчик М. Сургатанов, пролітаючи над просторами Сарбаю (Казахстан), помітив, що стрілка компаса почала метатися в різні сторони. Пілот розповів про свої спостереження геологам. Незабаром вони поздоровили його як першовідкривача одного з найбільших у світі родовищ залізної руди. Запаси руди Сарбайського родовища обчислюються мільярдами тонн. Щоденно з кар'єра виймають таку кількість породи, що коли б її

треба було перевозити, кожної доби потрібен був би поїзд довжиною 86 км.

У надрах Західного Сибіру, особливо біля Омська, Томська та інших міст, на значній глибині виявлено великі скупчення підземної гарячої води, температура якої 40—125°. Якби щоденно добували з надр 2,5 млн. куб. м термальної води, то за 100 років використали б лише біля 1% її запасів. У той же час підземний басейн весь час поповнюватиметься.

Водні багатства Байкалу величезні — в його чашу можна було б вмістити 92 Азовських моря. Байкал у 4 рази глибший, ніж Балтійське море.

Якщо Панамський канал довжиною 81 км будували 34 роки, то Волго-Донський канал ім. В. І. Леніна протяжністю 101 км проклали за 18 місяців.

У кількох великих містах Європи вулицями є канали. Венеція, наприклад, розташована на 18 невеликих островах, які сполучені 378 мостами, Гент — на 26 островах, сполучених 207 мостами, Амстердам — на 26 островах з великою кількістю мостів, а Ленінград на 101 острові, між якими перекинато більш як 350 мостів.

Океан пом'якшує клімат планети. Академік В. В. Шулейкін наводить таку цікаву цифру: якби не було океану, то в Ленінграді середня температура була б —52°.

На золотих рудниках Південно-Африканської Республіки негри племені банту працюють у вузьких забоях на глибині 2,5 км при температурі 35°. Від такої каторжної праці організм виснажується настільки, що адміністрація щорічно замінює весь склад робітників.

Робота над стінгазетою стала важливою ділянкою позакласної роботи учнів. Школярі полюбили свою газету. Одних вона спонукає до пошуків. Інших приваблює новизною фактів. Учні переконуються, що за кожною географічною назвою криються певні історичні події, відзеркалюються географічні відкриття.

З захопленням читали учні в стінгазеті повідомлення «Топоніми і таблиця хімічних елементів Менделєєва». Десятикласник Володя М., який цікавиться і топонімією і хімією, старанно опрацював ряд джерел і в своєму повідомленні на цю тему розповів про ряд випадків, коли топоніми дали назву багатьом хімічним елементам, відкритим ученими. Ось його замітка.

У XVI ст. іспанські мореплавці на березі річки Пла-

тино-дель-Пінто (в Колумбії) знайшли новий білий метал. Від назви річки йому дали назву платина (*плата* по-іспанському — зменшена форма слова «срібло»).

Стронцій дістав назву від невеличкого села Стронціан (Шотландія), де були знайдені поклади мінералу стронціаніту, з якого згодом добули хімічний елемент.

Елемент ітрій своєю назвою зобов'язаний невеличкому шведському місту Іттерб'ю, розташованому поблизу Стокгольма, на околиці якого виявили елемент. Містечко увічнено також у назвах хімічних елементів ітербій, тербій і ербій.

Елемент рутеній знайшли на Уралі в сполуках з платиною і назвали на честь Росії (пізньолатинське Рутенія).

У 1875 р. в цинкових рудах французький хімік Лекок де Буабодран відкрив новий хімічний елемент, який назвав на честь своєї батьківщини (Галлії) галієм. Це був перший елемент, відкриття якого передбачив у своїй таблиці Менделєєв. У 1879 р. шведський хімік Нільсон відкрив другий, передбачений Менделєєвим, елемент, який назвав на честь півострова Скандінавії, де його було виявлено, скандієм. У 1886 р. німецький вчений Вінклер у срібній руді виявив третій, передбачений Менделєєвим, хімічний елемент, який на честь своєї країни назвав германієм.

Французький хімік Ж. Урбен назвав новий елемент лютецієм за стародавньою назвою Парижа — Лютеція.

У 1879 р. шведський хімік Клеве виявив ще два нових елементи. Один з них він назвав тулієм на честь напівлегендарної країни *Тули*, яка була начебто на крайній півночі Землі, а другий — гольмієм, бо й шведська столиця по-латинськи буде Гольміа.

Відомий фізик Марія Склодовська-Кюрі відкритим нею елементом полонієм увічнила назву своєї батьківщини — Польщі (по-латинськи Полонія).

На честь стародавньої столиці Данії голландський фізик Д. Костер назвав елемент № 72 гафнієм.

Елемент № 75, що був виявлений у 1928 р., на честь річки Рейн, названо ренієм.

У 1939 р. Маргарита Пере серед продуктів радіоактивного розпаду відкрила новий елемент і назвала його ім'ям своєї батьківщини — францієм.

У 1944 р. американський вчений Г. Сіборг відкрив

трансурановий елемент № 95 і назвав його америцієм. Так само й хімічні трансуранові елементи берклій і каліфорній названі на честь американського міста Берклі з його університетом і інститутом ядерної фізики, де був відкритий берклій, і штату Каліфорнія, в якому розміщені наукові центри ядерної фізики».

Щоб скласти це повідомлення, Володимир М. використав ряд довідників з хімії, енциклопедичні словники та брошуру С. В. Волкова «Хімічні елементи та їх назви» (1966 р.).

Опрацьований учнем матеріал показав, як топоніміка може стати засобом міжпредметних зв'язків і сприяти поглибленому вивченню навчального матеріалу.

Учні — творці топонімів

Як показує досвід ряду шкіл, учні можуть бути не тільки збирачами, а й творцями нових географічних назв.

У багатьох школах важливим засобом виховання учнів стали ленінські зали, музеї і кімнати. Одним з розділів їх роботи є вивчення історії присвоєння місцевим фабрикам, заводам, колгоспам і радгоспам імені В. І. Леніна.

Далеко за межами Поділля відома продукція Дунаєвської суконної фабрики ім. В. І. Леніна. Готуючись до 100-річчя з дня народження великого вождя, рада ленінського музею і піонерської організації Дунаєвської середньої школи вирішили зібрати спогади старих робітників про ті далекі дні, коли фабриці було присвоєно ім'я Володимира Ілліча.

Як розповіли робітники, ця знаменна подія відбулася в кінці 1920 р. після визволення міста від білополяків і петлюрівців. З революційним ентузіазмом взялись робітники відбудувати зруйноване громадянською війною підприємство. Крім цього, треба було понад 50 розпорочених суконних майстерень об'єднати в одну фабрику. В умовах голоду і розрухи це завдання робітники виконали швидко і блискуче. На відзначення успішного створення єдиної державної суконної фабрики рішенням учасників мітингу трудящих міста їй було присвоєно ім'я В. І. Леніна.

У Москву на ім'я першого голови Радянського уряду послали про це телеграму. Проте копія її не збереглася. Зате учні в обласному історичному архіві знайшли пізніший лист робітників фабрики до любимого вождя. Ось він.

«Москва. В. І. Леніну. 16 вересня 1923 року. Загальні збори робітників 1-ї Дунаєвецької державної фабрики імені товариша Леніна, відкриваючи свій фабричний клуб його імені в м. Дунаївцях, враховуючи великі заслуга Володимира Ілліча перед всесвітнім пролетаріатом і російською революцією, а також на ознаменування радісних звісток про його видужання, ухвалили: нагородити товариша Леніна відрізом сукна в чотири аршини на костюм. Товаришку Ульянову-Крупську Надію Костянтинівну, дружину його і сподвижницю по служінню робітничо-селянському класу, за проведені нею безсонні ночі біля постелі хворого Ілліча — відрізом сукна в п'ять аршинів на сукню. Все це доручити правлінню «Дунсукна» відправити на вказану адресу при відношенні, що робітники Дунаєвецьких фабрик просять Ілліча пошити собі з дунаєвецького сукна костюм, негайно одужати і стати до керівництва революцією, що насувається у всьому світі.

Хай живе геній мислі товариш Ленін, який поклав на обидві лопатки російську буржуазію!» («Рабоче-крестьянская газета. Орган Подольского губкома КП(б)У и губисполкома», № 139/877, 30. IX 1923).

Учні відшукали робітників, які брали участь у написанні листа; з ними в робітничому клубі фабрики відбулася зустріч. Текст листа юні умільці школи нанесли на фон горіхової дошки, оздобивши краї традиційною місцевою орнаментикою.

Юних краєзнавців також зацікавило, яким способом В. І. Ленін був зв'язаний з місцевим краєм. Виявилось, що тут починалась революційна діяльність видатних більшовиків-ленінців. У зв'язку з цим учителі історії і фізичного виховання визначили об'єкти екскурсій по місцях життя і революційної діяльності сподвижників В. І. Леніна на Дунаєвеччині.

Перша екскурсія відбулась у сусіднє село Лисець, на батьківщину В. П. Затонського, який все своє життя віддав боротьбі за справу В. І. Леніна. Від старожилів учні записали спогади про героя громадянської війни

Д. П. Жлобу. В обласному історичному архіві юні слідопити знайшли документи, які розповідають про невтомну революційну боротьбу на території району агента ленінської газети «Искра» М. Г. Козицького. Учні зробили похід у село Залісці, де зустрілися з родичами і знайомими М. П. Тарногородського, який був активним учасником Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби за владу Рад на Україні. Вони зв'язалися з старим більшовиком, головою військово-революційного комітету XII армійського корпусу Південно-Західного фронту Ф. Поповим. Він повідомив про агітаційну роботу революціонерів-ленінців М. В. Криленка і Г. І. Чудновського серед військ дунаєвського гарнізону влітку 1917 р.

З книги В. Дубинського «Сурмачі сурмлять тривогу» слідопити зробили виписки про участь М. В. Фрунзе, Д. З. Мануїльського і славного червоного рицаря України Віталія Примакова в маневрах корпусу Червоного козацтва, які відбулися на території району в 1922 р. В окружній газеті «Червоний кордон» за 1927 р. вони відшукали повідомлення про виступи М. І. Калініна і Г. І. Петровського на мітингу трудящих Дунаєвського району.

Зібрані матеріали не залишились на папері. З ініціативи учнів у містечку з'явилися нові назви вулиць: Калінінська, Фрунзенська, Затонська, Тарногородська, Петровська, Жлобинська і Червонокозака. Юні слідопити внесли істотні доповнення до праці місцевих літописців «Історія Дунаєвець», прочитали для трудящих райцентру і навколишніх сіл лекції: «Наші земляки — соратники Леніна», «Сподвижники Леніна в нашому місті», «Дунаївці — місто революційних традицій» та ін.

Досвід Дунаєвської школи показує, як топонімічна робота може стати важливим засобом виховання учнів на революційних традиціях радянського народу і вивчення того героїчного шляху, який пройшла наша Комуністична партія.

У комсомольському таборі праці та відпочинку для учнів міських шкіл Хмельницької області з ініціативи піонервожатої був оголошений конкурс на кращу відповідь на запитання «Якими видатними людьми відомі міста і села області (міста Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Полонне, Смотрич, Ізяслав, Мед-

жибіж, села Миньківці, Берездів, Струга, Вихилівка, Черче)»». Кількість населених пунктів обмежувалась їх представництвом у таборі. Із змісту запитань видно, що основна мета вечора — виявити, як учні знають історію свого міста, села, яких відомих діячів науки і культури дав їх край.

Ось запитання та відповіді.

1. Назвіть діячів української культури, прізвища яких походять від назви міст на Поділлі? — Прізвища українського письменника-полеміста XVI ст. Герасима Смотрицького та його сина Мелетія Смотрицького, який в 1618 р. видав першу граматику російської мови. Обидва народилися в м. Смотричі.

2. В які роки в Кам'янці-Подільському проживав відомий російський поет К. М. Батюшков? — Поет К. М. Батюшков перебував у м. Кам'янці-Подільському на військовій службі в 1815—1816 рр.

3. В якому місті видатний російський художник Тропінін намалював портрет Устима Кармалюка? — У м. Кам'янці-Подільському, коли народний месник був ув'язнений у Старій фортеці.

4. В якому селі на Поділлі російський мовознавець і письменник В. Даль записав народні перекази про героїчну боротьбу наших предків з турками і татарами? — У с. Черче Чемеровецького району.

5. Де народилася знаменита російська артистка М. Г. Савіна? — М. Г. Савіна народилася в Кам'янці-Подільському в сім'ї вчителя гімназії.

6. Через які міста Поділля подорожував Т. Г. Шевченко? — Через Кам'янець-Подільський, Ярмолинці, Хмельницький, Ізяслав.

7. Які класики української літератури навчались у Кам'янці-Подільському? — С. Руданський і А. Свидницький.

8. Назвіть прізвище нашого земляка, видатного вченого, знавця історії країн Сходу. — Покійний академік Б. Я. Владимирцев; він народився в м. Кам'янці-Подільському.

9. В яких містах нашого краю бував М. Коцюбинський? — У Кам'янці-Подільському, Летичеві, Меджибожі, Славуті, Шепетівці, Ізяславі.

10. Який український радянський академік народився в селі Вихилівці Ярмолинського району? — У селі Вихи-

лівці народився видатний радянський вчений у галузі нафти В. О. Сельський (1883—1951 рр.).

11. Де навчався Г. О. Мачтет, автор тексту улюбленої пісні В. І. Леніна «Замучен тяжелой неволей»? — Г. О. Мачтет навчався в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, але за революційну діяльність був виключений без права вступу в інші учбові заклади.

12. Де похований видатний український етнограф А. І. Димінський? — У селі Струга (помер в 1905 р.) Новоушицького району, де він більше половини життя працював волосним писарем.

13. Де народився видатний радянський вчений у галузі медицини, академік Ф. Г. Яновський? — У с. Миньківцях Дунаєвського району (в 1860 р.).

14. Який твір, що приніс І. О. Купріну славу, письменник написав у м. Проскуріві (тепер Хмельницький)? — Повість «Поєдинок».

15. В якому році був у Хмельницькій області М. Горький? Де в області споруджений йому пам'ятник? — М. Горький в 1931 р., повертаючись з-за кордону в Москву, зупинився в м. Шепетівці, де зустрічався з прикордонниками. Пам'ятник великому пролетарському письменникові споруджено в м. Хмельницькому.

16. В яких містах Хмельницької області М. Островський працював секретарем райкому ЛКСМУ? — У Берездові, Ізяславі.

17. Перелічіть населені пункти області, які названо на честь видатних людей нашої країни. — Села Ленінське, Калінінське, Бубнівка, Держинське, Мануїльське, Володарівка, Войкове, Чапаївка, Шевченкове, м. Хмельницький, селища Чечеріна і Котовського.

18. Який видатний радянський математик закінчив Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію? — М. Г. Чеботарьов.

Вечір вікторин, присвячений пам'яті видатних земляків, пройшов цікаво. Юнакам і дівчатам довелось немало попрацювати в бібліотеці, перегорнути сотні сторінок в енциклопедичних словниках та довідниках.

Цікавий вечір, присвячений В. І. Чапаєву, відбувся у Кутковецькій середній школі Чемеровецького району. Вчитель М. П. Погомій розповів учням про бойовий шлях легендарного героя громадянської війни. Він згадав і про те, як у серпні 1915 р. кавалер трьох георгіїв-

ських хрестів, унтер-офіцер В. І. Чапаєв очолював розвідку на російсько-австрійському фронті, який у ті дні наближався до їхнього села. Учні вирішили вершину, з якої Чапаєв вів спостереження за ворогом, назвати його ім'ям.

На краю села Жванець Кам'янець-Подільського району стоїть невеликий курган. На ньому дот — мовчазний і грізний свідок суворих днів Великої Вітчизняної війни. Дот привернув увагу юних слідопитів, і одного літнього дня вони проникли в нього. На нижньому стелажі знайшли прострілену «Історію ВКП(б)», на сторінках якої були помітні сліди крові, гільзи патронів, а на дні дота — орден Червоної Зірки. Одна знахідка за другою: книга, орден. Кому вони належать? Де ті невідомі герої? Як розгадати? Знайдені речі принесли до школи і помістили в краєзнавчому музеї. На зворотній стороні ордена учні помітили номер: 448840. Це вже була ниточка до розшуків. З Жванця полетіли запити. Довго листувалися з Москвою. Нарешті прийшла звістка: «Повіdomляємо, що орден Червоної Зірки — 448840 значиться врученим 20 лютого 1944 р. громадянину Тамарському Миколі Івановичу, 1909 р. народження. Домашня адреса його: м. Астрахань, вул. Котовського, будинок 6, кв. 6».

Учні відразу ж написали в Астрахань. Відповідь задержувалась. Зв'язались з міським довідково-інформаційним бюро м. Астрахані. З'ясувалося, що М. І. Тамарський змінив адресу. І ось надійшов лист від Миколи Івановича. Він писав: «Дорогі друзі! Я одержав вашого листа, який мене дуже схвилював, і відразу згадав дні війни. Ви, звичайно, її не пам'ятаєте і не знаєте, що таке війна. І краще вам ніколи її не знати і не бачити. Я пішов на фронт у 1941 р. Воював на різних фронтах, захищаючи Батьківщину і наше майбутнє. Дійшов до самого Берліна. Якось під час одного з тяжких боїв біля вашого села я був поранений. У цьому бою загубив усі свої нагороди. Я дуже радий і вдячний вам, друзі, за те, що ви знайшли один з моїх орденів і що ви так наполегливо шукали його власника. Ще раз дякую вам. Будьте завжди такими старанними, наполегливими в своєму житті, адже вам належить будувати майбутнє. Тепер я працюю на виробництві, як і всі радянські люди. Я пишаюсь усіма успіхами нашої країни, своєю Батьківщиною. До по-

бачення! Бажаю вам усього найкращого, дорогі друзі! З пошаною до вас М. І. Тамарський».

Почалося листування. Під час літньої подорожі по Волзі юні краєзнавці завітали в Астрахань до Миколи Івановича і вручили йому бойовий орден, який повернувся до власника через 17 років. А «Історія ВКП(б)», гільзи патронів, фотографія воїна М. І. Тамарського виставлені в шкільному краєзнавчому музеї. Вони нагадують про мужність воїнів, які визволили нашу землю від ворога, і про ентузіазм юних краєзнавців школи.

Тепер історико-краєзнавче товариство школи присвоїло безіменному курганові, де стоїть дот, ім'я Тамарського. Місцеве населення так і називає його: курган Тамафського.

Члени літературного гуртка Чорноострівської школи на Хмельниччині на одному з своїх засідань обговорювали доповідь учениці X класу Надії В. «Недоспівана пісня нашого земляка, поета-воїна Володимира Булаєнка».

— Володимир Булаєнко, — говорить доповідачка, — народився в нашому краї, в селі Сорокодуби Хмельницького району. Тут він почав писати свої перші вірші, звідси пішов у великий світ науки. З початку Великої Вітчизняної війни перебував на фронті і в серпні 1944 р. загинув у боях за Батьківщину. Перед нами перша і єдина збірка поета. У ній лише тридцять дев'ять віршів, написаних за неповних чотири роки, — краще, що залишив після себе наш земляк.

На доповідь гуртківці прийняли рішення звернутися до селищної Ради з проханням присвоїти ім'я Володимира Булаєнка новій вулиці.

А ось лист групи учнів Красилівської середньої школи на ім'я виконкому районної Ради депутатів трудящих: «З енциклопедичного словника ми дізналися, що в 1796 р. в м. Красиліві народився видатний російський і український вчений Степан Хомич Хотовицький. У 1817 р. він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, в якій залишився працювати викладачем. С. Х. Хотовицький — один з основоположників важливої галузі вітчизняної медицини — педіатрії. Ми пишаємось тим, що біля коліски цієї науки стояв наш видатний земляк. У своїй практичній роботі вчений стикався з великими труднощами, — внаслідок жорстокої експлуатації жіночої пра-

ці й жахливих умов життя трудящих дитяча смертність була дуже висока. С. Х. Хотовицький завжди допомагав своїм землякам. Ще й досі розповідають, що коли Степан Хомич приїжджав до батьків у Красилів, до нього знали дорогу кріпаки, яким він подавав медичну допомогу. Вийшовши з низів, він ніколи не цурався трудового народу. Ім'я вітчизняного вченого відоме всім дитячим лікарям світу. Потрібно, щоб пам'ять про нього назавжди збереглася на його батьківщині. Ми вносимо пропозицію, щоб райвиконком увічнив пам'ять про видатного земляка в назві однієї вулиці нашого райцентру, який квітне і зростає з кожним днем». Незабаром у місті з'явилася назва «вулиця Хотовицького».

По дорозі з с. Ямпільчик до с. Вишнівчик на Хмельниччині в лісі стоїть горб, де був тяжко поранений вчитель-партизан Віктор Андрійович Масловський. Він народився в 1914 р. в селі Бережанка Чемеровецького району в батрацькій сім'ї. Після закінчення в 1933 р. педагогічних курсів молодого вчителя послали працювати в рідний район, в село Хропотову. Ніколи не заростає доріжка до місця, де помер герой. Літом тут, на схилах Подільських Товтр, день у день чути радісний сміх юних мандрівників-краєзнавців. Часто він переривається і його змінює смуток — це йде мова про вчителя Масловського, про його героїчну смерть... Ніхто не приймав ніяких рішень, а вершину в народі назвали товтра Масловського.

Біля села Боднарів Калуського району Івано-Франківської області на стародавньому Галицькому шляху в бою за визволення Прикарпаття в 1944 р. загинув Герой Радянського Союзу Олександр Коряков. Жорстокий бій відбувся на невеликому підвищенні біля одинокої черешеньки, яку скосив ворожий снаряд. Біля пня черешні поховали героя. Промайнули роки, і могила воїна загубилась. Загін червоних слідопитів Боднарівської школи знайшов цю могилу і учні з любов'ю її доглядають. Ім'ям О. Корякова названо висоту, на якій відбувся запеклий бій. А незабаром тут підніметься гранітний пам'ятник героєві.

Та робота учнів, які захоплюються топонімікою, не завершується тільки увічненням пам'яті героїв, видатних людей у назвах вулиць, шкіл, полів, курганів тощо. Можна вдаватись до різноманітних видів конкретної діяль-

ності, які забезпечують високу і систематичну патріотичну активність школярів.

Більше двох років потратили червоні слідопити Сатанівської середньої школи на Хмельниччині на розшук сімей членів артилерійської обслуги, яка загинула під час боїв за визволення селища від німецько-фашистських загарбників. У пошуках взяли участь понад 50 піонерів і комсомольців. Вони розіслали близько 60 листів у різні військові частини, архіви, державні установи. Зусилля учнів завершилися успіхом. Вони налагодили листування з сім'ями членів артилерійської обслуги і одержали листа з військової частини, в якій служили артилеристи. В листі був докладно описаний бій загиблих товаришів з колоною німецьких танків і подвиг командира обслуги Павла Макарова, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Незабаром на могилу сина і в гості до учнів прибули мати і брат Павла Макарова. Комсомольці і піонери в день приїзду рідних героя провели біля братської могили мітинг юних під девізом «Подвиги старших — у спадщину синам». Мітинг вилився в подію високого патріотичного звучання. В ньому взяло участь близько 2 тисяч чоловік. Перед схиленими над могилою прапорами учні дали клятву в усьому наслідувати приклад мужніх і хоробрих. На пропозицію учнів селищна Рада депутатів трудящих присвоїла імена загиблих трьом кращим вулицям селища, а Міністерство освіти УРСР ім'я Павла Макарова — середній школі.

Багато попрацювали школярі над спорудженням монумента славним артилеристам. Навколо нього вони посадили чотири дуби, чотири клени і чотири верби. Коли їх запитали, що символізують ці молоді стрункі дерева, які вже утворили зелене шатро над могилою героїв, старшокласники відповіли: «Дуб — силу і вічність, клен — парубочу молодість, а верби — журбу. Всім чотирьом артилеристам було по двадцять років. Ось так і залишаться вони назавжди молодими і сильними, а вербиченьки нагадують наречених, які журяться, що ніколи не діждуться своїх суджених».

Весною учні посіяли на могилі воїнів безсмертників. Про це дізнались школярі-односельчани Павла Макарова. Ось що писали своїм ровесникам учні з далекого рязанського села: «Дорогі друзі! Нам стало відомо, що

на могилі нашого земляка-героя ви посадили квіти безсмертника. Ми знаємо, що народ вбачає в цій рослині символ безсмертя, а ви в ньому бережете вічну славу загиблих героїв. Пришліть нам насіння безсмертника з могили Павла Макарова. Ми висіємо його біля хати сивенької матері, російського солдата. Хай ніжні квіти завжди нагадують їй про рідного сина і українських школярів, які охороняють його вічний сон. Ми посіємо безсмертник і біля школи, щоб він завжди хвилював наші піонерські серця та закликав нас бути такими мужніми і стійкими, як наші односельчани, що віддали своє життя в боях за Батьківщину». Сатанівські школярі відразу відгукнулися на прохання друзів.

У школі закріпилася така традиція. У випускних X класах щоденна перекличка учнів починається так:

— Павло Макаров...

Хвилина мовчання. Підіймається юнак або дівчина:

— Герой Радянського Союзу Павло Макаров загинув у бою за визволення нашого міста. Уроки за нього сьогодні готовий відповідати я.

Такий напрям краєзнавчої роботи розширює коло інтересів учнів і сприяє ростові громадської активності, посилює гордість за соціалістичну Вітчизну, морально готує учнів бути готовими до праці і оборони Батьківщини.

Почесну і благородну діяльність червоних слідопитів — топонімістів Хмельниччини гаряче підтримують обласні комсомольська і партійна організації. Партійні працівники республіки і області, що відвідали географічні пункти області, яким червоні слідопити дали найменування, схвалили патріотичну турботу учнів — про увічнення пам'яті видатних революціонерів, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн, чії імена зв'язані з історією краю.

Нові назви міцно прижились у народі, впевнено увійшли в географічний словник області.

У похід за назвами

Учитель, який вирішив залучити учнів до топонімічних досліджень, повинен вірити в розумові і моральні сили вихованців. Учні багато можуть. Досвід кращих учителів показує, що навіть учні VII—VIII класів мо-

жуть знати, уміти і робити значно більше, ніж дехто вважає.

Цікаво організована робота по вивченню місцевої топоніміки в Сатанівській середній школі Городоцького району і Михнівській Ізяславського району на Хмельниччині.

Збором місцевих назв займаються секції юних топонімістів географічних гуртків. Їх робота будується за принципом добровільності з залученням учителів-краєзнавців різних спеціальностей. У великій пригоді учням стала «Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України» (автор К. К. Цілуйко, 1962).

У Михнівській середній школі гуртківці досліджували окремі вулиці і поля колгоспних виробничих бригад. Опитували не тільки старожилів, а й колгоспних агрономів, землеміра, бригадирів, ланкових, лісничих, які добре знають навколишню місцевість. Для кожного об'єкта завели картку. Учні перекопіювали карту колгоспних земель, виготовили план села і нанесли на них назви. До карти і плану додали такий словничок.

Лисогура — горб, який обмиває р. Горинь. За народними переказами — найдавніша частина села.

Дубина — старожили розповідають, що вони пам'ятають у цій місцевості такі пні, на які міг стати віз. Досі тут ще викопують величезні пні, а копаючи торф, знаходять великі стовбури дерев.

Майдан — центральна частина села, куди збиралися на сільські сходи, а молодь для розваг.

Рудка — болотиста місцевість, де тече річечка, можливо, тут добували болотну руду.

Випас — частина села біля лісу, де випасали худобу.

Вигін — край села, куди згонили череду, щоб далі гнати її на пасовище.

Новосілка — забудована після 1917 р. частина села.

Селисько — край села, де було стародавнє поселення.

Тут учні знаходять сокири, молотки, скребачки, зернотертки, серпи періоду неоліту.

Назви полів.

Часті — поля на місці вирубаного лісу, які давали селянам невеликими ділянками (частинами).

Завадинщина — землі біля с. Завадинці.

Кухарське — землі біля хутора, де першим поселився якийсь Кухарський. Тепер хутора немає.

Квасова — сінокіс, де ріс квасець.

За могилою — поля за могилами, в яких, за народними переказами, були поховані татари.

Додатки малі і великі — у минулому поміщицький лан, де після революції 1917 р. селянам додатково наділяли земельні ділянки.

Соколівщина — землі, які в минулому належали панові Соколову.

Людське — частина лісу, яким користувалася сільська громада.

Сортоділянка — поле, де після 1930 р. вирощували нові сорти зернових культур.

Жигалиха — земля за селом, де колись стояла корчма і текла річечка Жигалиха.

Кацалапове — частина лісу, яким користувався багатий Кацалап.

Острів — підвищення, де тепер висівають трави, а колись був острів на р. Горинь.

Кемпа — підвищення серед болотистої місцевості.

Пасіка — частина поля, де один з жителів колись тримав у полі пасіку.

Гайок — луг, у минулому порослий вербами і вільхою.

Лісещина — земельне угіддя, де росли раніш невеличкі ліски.

Московські городи — землі, що їх давали жінкам, чоловіки яких служили в царській армії.

Грабина і Лука — два лісових масиви біля села.

Правління колгоспу дало позитивну оцінку карті. Її вивісили в клубі, щоб колгоспники могли оглянути. Висока оцінка громадськістю села топонімічних пошуків викликала в учнів прагнення працювати ще з більшим завзяттям.

Перед гуртківцями Сатанівської середньої школи було поставлено завдання скласти географічний путівник по Сатанову. Юні топонімісти приступили до справи з великим інтересом. Вони виявились допитливими розвідниками минулого. З ознак місцевості, залишків старовинних споруд і народних переказів учні пізнавали далеке і недавнє минуле своїх предків. Це дало їм можливість зібрати цінний матеріал про походження найменувань частин селища.

Турецька сторона — південно-східна частина селища, яка завжди першою приймала на себе удар турецьких завойовників.

Циганка — місцевість, де в минулому зупинялися циганські табори.

Броварня — тут до 1917 р. працювала пивоварня, яка належала багатим міщанам.

Бійнична — частина селища, огорожена фортечним муром, у якому були бійниці.

Казармина — місце розквартирування військового загону, який охороняв кордон з Австрією.

Базарна площа — тут з незапам'ятних часів існує ринок.

Чинбарна — вулиця, мешканці якої здавна займалися чинбарством. Сатанівські червоні кожухи — чемерки славились на всю Україну.

Ковалі — вулиця, де колись селились ковалі. На ній досі переважна більшість мешканців має прізвище Коваль.

Золота частина — частина селища, де жили найзаможніші міщани і стояв костюл з позолоченими воротами.

Замкова — оборонна фортеця, побудована польським гетьманом Синявським.

Богуславка — вулиця, що веде з Сатанова до колишнього монастиря. По дорозі стояла каплиця з іконою Іоанна Богослова, з-під якої витікала джерельна вода. Монахи об'явили воду «священною». Люди, що йшли до монастиря, мили цією водою очі, обличчя, рани. Криничка перетворилась на розсадник різних хвороб серед населення, і, за висновками лікарів, її в перші дні революції засипали.

Учні нанесли на карту назви лісів, які розкинулись на протилежній стороні міста.

Рожни — частина старого лісу, де місцеве населення займалося мисливством. У давнину для полювання на великих звірів застосовувалися рожни, тобто гострі кілки, які ставилися похило на звіриних стежках або вертикально у вовчих ямах. Звір, натикаючись на рожни, ставав здобиччю мисливців. З тих часів існує народний вислів «не лізь на рожен».

Вовчі ями — околиця старого лісу. Розповідають, що в давнину мисливці на звіриних стежках викопували ями

і замаскували їх зверху хмизом. Таким способом здобували ведмедів, вовків, козуль. Звідси і походить назва.

Аналізуючи зібраний матеріал, учні привчалися перевіряти достовірність даних за літературними джерелами. Цінний і цікавий матеріал про минуле свого міста вони знаходили в працях О. Барановича «Україна накануне освободительной войны XVII в. украинского народа», В. Гульдмана «Памятники старины Подолии», Є. Сіцінського «Оборонні замки західного Поділля».

Вивчення місцевої топоніміки розширило знання учнів про минуле рідного містечка. Учні довідались про роль мисливства в житті стародавньої людини, про особливості ремісничого виробництва, засоби оборони міст, про характер феодального землеволодіння.

Зібрані учнями матеріали використала комісія по написанню історії Сатанова.

У Сатанівській середній школі навчаються діти з 10 населених пунктів. Саме селище стоїть над Збручем, де поширені західні надзбручанські говірки. Учням було доручено зробити записи загальних народних назв географічних об'єктів, характерних для цих 10 населених пунктів, яких немає або які рідко зустрічаються в українській літературній мові. Записи велися по окремих мікрорайонах, бо тільки так можна повністю охопити загальні народні географічні терміни. Через деякий час у топонімічній картотеці з'явилося близько 80 таких термінів.

Тепер учні дістали завдання скласти словничок місцевих географічних термінів і відповідних власних назв, що зустрічаються в межах району або області. Рекомендовано також використати останнє видання «Адміністративно-територіального поділу області і географічну карту Хмельниччини» (1963 р.). Ось який вигляд мав словничок.

Бережина — пологі береги річки і на них сіножаті, побережжя. Село Бережанка.

Бистрина (Бистриця) — стрімкий потік води в звужених місцях русла. На р. Збруч так називаються острівці, які залишились після зміни русла річки.

Блюдця — мікрозападини, плоскі заглиблення на поверхні рівнини, в які стікає дощова вода або довго затримуються весняні талі води. Днища блюдець поступово

підвищуються від центральної найбільш пониженої частини до країв і непомітно зливаються з навколишньою поверхнею. Навесні блюдця часто перетворюються в озерця.

Боввани — кам'яні стовпці-останці, які утворились у долинах проток Збруча внаслідок вивітрювання корінних порід. Назва походить від форми стовпців-останців, які нагадують бовванів — кам'яних ідолів, яким поклонялись стародавні слов'яни.

Брикуля — випас для рогатої худоби, пасовище на березі річки. Хутір Брикуля.

Бугор — горб, пагорок, підвищення.

Бурта — земляний насип; купа землі. Насип, де зберігалася сировина для добування селітри та виготовлення пороху. Біля таких насипів виникали населені пункти.

Бурчак — стрімкий струмок, який стікає з гори, або пробиває собі шлях між камінням.

Бучина — букові масиви в дубовому або грабовому лісі.

Ваканець — необроблювана, запасна земля. Село Ваканці біля м. Старокостянтинова.

Верховина — хвилясте підвищення на рівнині.

Вікнина — не заростаюче рослинністю місце на болоті, грузьке болото, трясовина. Назва центральної частини села Тарасівки.

Вигін — назва околиці села, куди зранку виганяли худобу, щоб далі гнати її на пасовище.

Вирва — вимоїна, утворена весняними або дощовими водами.

Вовчки — місце поглинання річкових вод вапняковими берегами Дністра і його приток. Вовчки зв'язані з карстовими явищами.

Ворота — прохід, ущелина, русло річки, яке перерізає гірське пасмо. Населені пункти, що виникли в цих місцях, дістали назву Привороття. У Хмельницькій області їх 3.

Гайник — місцевість, на якій росте гай. Ліски на правому березі Збруча.

Говбур — вир на Дністрі.

Грабина (грабник) — грабовий ліс. Назва частини села Козина на березі Збруча.

Грем'яч — джерело.

Грузь (гружавина) — густе, чіпке болото, болотиста, грузька місцевість.

Гук — шум; *гуки* — великі небезпечні пороги на Збручі і Дністрі.

Гущак (гущина) — густі зарості молодого непрочищеного лісу.

Дрягно (дряговина) — болото, трясовина, багниста місцевість. Село Драганівка (стара назва Заболотівка) над Збручем.

Дубина — дубовий ліс; село Дубина Городоцького району, що розташоване в лісі.

Дунай (дунай) — водозбір, ряд ставків. Термін широко вживається в народних піснях. Місцеве населення називає так великі безстічні стави.

Заболоть — місцевість за болотом. Заболочене дно долини. Село Заболотівка недалеко від Збруча.

Загін — вузька ділянка оброблюваного поля; смужка землі.

Купна — окремі горби в пасмі подільських Товтр.

Калабаня (калабань) — калюжа; яма, наповнена дощовою водою.

Клин — ділянка земельних угідь, що має форму трикутника. Хутір Клин.

Кльомби — місцева назва парків біля колишніх поміщицьких маєтків.

Копанка — викопана на низині яма, яка наповнюється джерельною водою і використовується для прання білизни.

Коритна (корито) — долина з пологими берегами, довга западина.

Косогір — схил, невелике підвищення з пологими схилами. Село Косогірка.

Кременина — кремениста місцевість, виходи на поверхню кременю.

Кривуля — покручене русло річки. Річка Кривуля — притока Дністра.

Кринички — джерельна місцина, витік річки, витік струмків. Назва частини сіл: Тростянець, Нове Поріччя, Кузьмин, Шишківці.

Круча — стрімкі береги річки. Назва частини сіл над Збручем і Дністром, які розкинулись над кручами.

Кручія (юрок) — глибоке і небезпечне місце в річці, над яким кружляє вода.

Культя — тупий мис, який впирається в річку; мис, який омивається з трьох сторін водою. У давні часи вигідне місце для побудови оборонних укріплень, біля яких згодом виникли міста. Назва мисів на берегах річки Смотрич у районі міст Городок і Смотрич.

Левада — берег річки, зайнятий під сінокіс.

Лощина — долинок, вкритий верболозом, густий верболіз біля річки. Назва частин лісу біля сіл Мартинківці, Слобідка Кузьминська.

Млака — заболочена місцевість. Село Млаки біля Кам'янець-Подільського.

Мокляк — болотиста місцевість. Назва болотистих урочищ у селах Турченцях, Кугаївцях.

Мокрець — мочариста місцевість.

Мочалець (мочалище, мочулище) — болотяна місцевість.

Мочар — заболочена частина орних угідь у місцевому колгоспі, де через велику вологість або скупчення води вимокають посіяні культури.

Огруд — назва колишніх панських садів у місцевих селах.

Окіп — викопаний рів, канава з насипом, валом в одну сторону.

Переярок — місцева назва поперечних ярків, що пересікають дороги.

Піскуватниця — назва тих частин сіл, що на піскуватому ґрунті.

Поплави — найбільш поширена в районі назва великих заболочених ділянок орної землі.

Присілок — хутір за околицею села.

Приярок — відроги яру, невеличка балка, з якої починається яр.

Рудка — болотиста місцевість, яка використовується під пасовища або сінокоси. Село Рудка.

Ріштак (рішток) — місцева назва рівчаків.

Ручай — струмок, невеличка притока річки; струмок в яру.

Сага — глибоке місце в річці.

Саджавка (сажавка) — басейн для розведення риби; ставок з рибою; штучний ставок з проточною водою.

Скіпець (кіпець) — яма для позначення межі полів двох-трьох населених пунктів.

Стояни (стоянці) — великі ями, вимоїни, в яких довго

зберігається стояча вода після розлиття річки. Назва ставків у сусідніх селах Куманові, Дахнівці, Ріпному.

Тернина — місцева назва окраїн села, вкритих терном.

Укіс — косий берег водосховища, ставка, водного басейну, який укріплюють відмосткою з щебеню, інколи — посівом трав.

Хаша — густий малопрхідний ліс, зарість, густий чагарник.

Холодець — скупчення джерел, які утворюють витік струмка. Холодна вода невеликих струмків.

Шипіт — водоспад на порогах, що перерізають р. Дністер.

Шувар — болотяна рослина, з якої плетуть рогожу, очерет.

Яр — долина з крутими схилами, яка виникла внаслідок розмивання пухких порід (вапняків, суглинків) річками, дощовими потоками.

Яруга — балка, що заросла лісом. Назва частини сіл у районі Подністрів'я і Збруча.

Як виявилось, місцеві географічні терміни відбиті у назвах 50 населених пунктів, 17 частин сіл, 4 річок. Ці терміни вживаються лише як загальні назви географічних об'єктів.

У процесі топонімічних досліджень учні дізнались, що місцеві географічні терміни часто переходять на назви різних географічних об'єктів. Їм стало ясно, що народна географічна термінологія — це продукт багатовікового мовного спілкування між людьми, в якому відобразився вплив людини на природничо-географічне оточення, її спостереження за навколишньою природою. В географічних термінах ми бачимо особливості місцевого рельєфу, властивості ландшафтних угруповань, водних артерій і басейнів, склад ґрунтів та їх поширення, гірських і осадових порід тощо.

Учні зрозуміли, що різноманітність географічних умов рідного краю викликала появу різноманітних географічних термінів для їх позначення. Для відображення характерних відтінків у побудові поверхні, особливостей течії річок, народ широко використав синоніми. Тепер учні ще глибше збагнули зміст висловлення М. Рильського про те, що синоніми це — самоцвіти, що збагачують мову.

ЛІТЕРАТУРА

Бабишин С. Д., Топоніміка в школі, К., вид-во «Радянська школа», 1962.

Бахтин Н. Н., Славянские географические имена в России, Изв. отделения русского языка и словесности АН СССР, т. II, кн. 2, 1929.

Безвенгліньський В. П., Географічні назви, К. — Х., 1938.

Бендер Н. П., Имена русских людей на карте мира, М., 1948.

Боднарський М. С., Словник географічних назв, К., вид-во «Радянська школа», 1959.

Веселовский С. Б., Топонимика на службе у истории, Исторические записки АН СССР, № 17, 1945.

Воро́нин И. Д., Топонимика и архивы. «Географические названия». Сер. «Вопросы географии», сб. 58, М., 1962.

Ілліч-Свिति́ч В. М., Про принципи етимологічних досліджень топоніміки. В зб.: Питання топоніміки та ономастики, К., 1962.

Маракуев А. В., Топонимика как географическая дисциплина, ее задачи и методы. Тр. 2-го Всесоюз. географ. съезда, т. III, М., 1949.

Милонов М. П., Значення топоніміки для вивчення історії краю. В зб.: Питання топоніміки та ономастики, К., 1962.

Мурзаевы Э. и В., Словарь местных географических терминов, М., 1959.

Мурзаев Э. М., Изучение географических названий (топонимика). «Справочник путешественника и краеведа», т. 2, М., 1950.

Мурзаев Э. М., Географические названия, журн. «География в школе», 1964, № 4.

Мурзаев Э. М., Непроторенными путями, изд. 2, М., 1950.

Мурзаев Е. М., Значения местных терминов в
утворении географических назв. У зб.: Питання топоніміки
та ономастики, К., 1962.

Никонов В. А., Введение в топонимику, М., 1965.

Никонов В. А., Краткий топонимический словарь,
М., изд-во «Мысль», 1966.

Никонов В. А., Областные работы по топонимике,
«Вопросы языкознания», 1956, № 1.

Подольська Н. В., Про топонімічну терміноло-
гію. В зб.: Питання топоніміки та ономастики, К.,
1962.

Попов А. И., Географические названия, Л.,
изд-во «Наука», 1965.

Попов А. И., Топоніміка як історична наука,
«Мовознавство», т. XIV, К., 1957.

Попов А. И., Основные принципы топонимического
исследования. Сб.: Принципы топониміки, М., 1964.

Попов А. И., Основні завдання історичного вив-
чення топоніміки СРСР. Зб.: Питання топоніміки та
ономастики, К., 1962.

Поспелов Е. М., Названо именем Ленина,
журн. «Природа», 1961, № 4.

Поспелов Е. М., Топонимика и картография.
«Географические названия». Сер. «Вопросы географии»,
сб. 58, М., 1962.

Сергеев И. В., Тайна географических названий,
М., 1963.

Стрижак О. С., Назви розповідають, К., 1967.

Суперанская А. В., Как вас зовут? Где вы
живете?, изд-во «Наука», 1964.

Сытин П. В., Откуда произошли названия улиц
Москвы, изд-во «Московский рабочий», 1959.

Топономастика и транскрипция, изд-во «Наука», М.,
1964.

Топоров В. Н., Из области теоретической топо-
номастики, «Вопросы языкознания», 1962, № 5.

Узин С. В., О чем молчит карта, М., 1959.

Узин С. В., Тайны географических названий, М.,
1961.

Чорних П. Я., Про деякі старі назви річок.
«Мовознавство», т. XIV, К., 1957.

ЗМІСТ

Освітнє і виховне значення позакласної роботи з топоніміки	3
Географічні ігри та топонімічні вікторини	12
Робота над складанням словника географічних назв СРСР	26
Вивчення топонімів України	36
Вивчення російських географічних імен на карті світу	46
Вечори на тему «Географічні імена викривають колонізаторів»	58
Стінгазета «На різних меридіанах»	65
Учні — творці топонімів	73
У похід за назвами	82
Література	91

Степан Дмитрієвич Бабишин

**Топонимика во внеклассной работе
по географии
(на украинском языке)**

**Издательство «Радянська школа»
Комитета по печати при Совете Министров
Украинской ССР**

**Редактор *Л. М. Стехун*
Художній редактор *В. Ф. Монжеран*
Обкладинка художника *В. С. Тарасенка*
Технічний редактор *В. М. Зайцева*
Коректор *Л. П. Нікітіна***

**Здано до набору 16/IX 1967 р. Підписано
до друку 15/I 1968 р. Папір 84×108^{1/2}₂
друк. № 2. Умовн. арк. 5,04, видавн.
арк. 5,18. Тираж 7500. БФ 07533.**

**Видавництво «Радянська школа»
Комітету по пресі при Раді Міністрів
Української РСР, Київ, вул. Юрія Коцю-
бинського, 5. Видавн. № 17898.
Ціна 25 коп. Зам. 7-2118.**

**Друкоофсетна фабрика Комітету по пресі
при Раді Міністрів Української РСР.
Харків, вул. Енгельса, 11.**

ДО УВАГИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ

Видавництво «Радянська школа» в 1968 р. випускає такі книжки і наочні посібники:

Бабишин С. Д.; Топоніміка в позакласній роботі з географії.

Бачинський Г. О., Дублянський В. М., У світі без сонця.

Діброва О. Т., Географічний словник Української РСР. НДІП, Краєзнавство в школі, вип. 11.

Откаленко М. П., Виховна робота вчителя при викладанні географії.

Покотило В. Ф., Серьодкіна Д. Т., Юний краєзнавець. Речмедін **І. О.**, Гори і Південний берег Криму.

Розенберг Н. Б., Вивчення теми «Африка» в курсі економічної географії зарубіжних країн.

Тетерський Т. Б., Практичне використання географічних спостережень у школі.

Шипович Є. Ю., Откаленко М. П.; Українська РСР в новій п'ятиріччі.

Штепа М. М., Методика роботи з цифровими матеріалами на уроках географії.

Бурдейний П. А., Таблиці «Земля та її рух», 10 табл.

Корнеев В. П., Таблиці «План і карта», 10 табл.

Сакун К. А.; Картини з географії Української РСР, 15 табл.

Ці та інші книжки видавництва можна буде придбати в магазинах облкниготоргів і споживчої кооперації, а також у відділах «Книга — поштою» облкниготоргів або в республіканському магазині «Книга — поштою» (м. Київ, 117, вул. Попудренка, 26).

ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ І ЗАСТУПНИКІВ ДИРЕКТОРІВ ШКІЛ ПО ВИХОВНІЙ РОБОТІ

Видавництво «Радянська школа» готує до видання книжки з позакласної роботи:

Батій Ю. Ю.; Сто ігор з географії Української РСР.
Бачинський Г. О., Савчин М. П., По Дністру на байдарках.

Бондарчук В. Г., Геологія для всіх.

Бурдейний П. А. та ін., Географічні вечори в школі.

Гнатюк Л. В. та ін., Географічний календар-довідник учителя.

Ільницький Г. К. та ін., Люби і знай свій рідний край.

Корнеев В. П., Географія для допитливих.

Химерик Ю. А., Шостий океан.

Швець Г. І., Голубі перлини України.

Ці та інші книжки видавництва можна буде замовити в магазинах облкниготоргів і споживчої кооперації, а також у відділах «Книга—поштою» облкниготоргів або в республіканському магазині «Книга—поштою» (м. Київ, 117, вул. Попудренка, 26).

25 коп.

